

Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка

Навчально-науковий інститут педагогіки і психології

Кафедра спеціальної та інклюзивної освіти

Чижик Тетяна Василівна

**ПРАВОВЕ ВИХОВАННЯ ПІДЛІТКІВ ЗІ ЗНИЖЕНИМ СЛУХОМ
В ОСВІТНЬОМУ ПРОЦЕСІ СПЕЦІАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ ОСВІТИ**

Спеціальність: 016 Спеціальна освіта (Тифлопедагогіка. Сурдопедагогіка)

Галузь знань: 01. Освіта

Кваліфікаційна робота

на здобуття освітнього ступеню магістра

Науковий керівник

_____ С. В. Кульбіда,
доктор педагогічних наук, професор
кафедри спеціальної та інклюзивної освіти
« ____ » _____ 20__ року

Виконавець

_____ Т. В. Чижик
« ____ » _____ 20__ року

Суми 2020

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ПРОЦЕСУ ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ УЧНІВ ЗІ ЗНИЖЕНИМ СЛУХОМ В СУЧАСНОМУ ОСВІТНЬОМУ ПРОСТОРИ.....	8
1.1. Проблема правового виховання підлітків сучасних освітніх закладів в педагогічній теорії і практиці.....	8
1.2. Особливості процесу правового виховання учнів середнього шкільного віку з порушеннями слуху.....	20
1.3. Сучасні підходи до правового виховання підлітків зі зниженим слухом в умовах спеціального закладу освіти.....	30
Висновки до розділу 1.....	37
РОЗДІЛ 2. ОРГАНІЗАЦІЯ ПРОЦЕСУ ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ ПІДЛІТКІВ ЗІ ЗНИЖЕНИМ СЛУХОМ В ОСВІТНЬОМУ ПРОЦЕСІ.....	39
2.1. Визначення рівнів сформованості правової вихованості підлітків зі зниженим слухом в умовах спеціальної школи.....	39
2.2. Напрями правового виховання учнів середнього шкільного віку з порушеннями слуху в освітньому процесі.....	55
Висновки до розділу 2.....	64
РОЗДІЛ 3. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ПЕРЕВІРКА ЕФЕКТИВНОСТІ ПРОЦЕСУ ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ ПІДЛІТКІВ ЗІ ЗНИЖЕНИМ СЛУХОМ В УМОВАХ СПЕЦІАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ ОСВІТИ.....	66
3.1. Зміст, форми, методи процесу правового виховання учнів середнього шкільного віку з порушеннями слуху в освітньому процесі спеціального закладу освіти.....	66
3.2. Аналіз результатів дослідження.....	76
Висновки до розділу 3.....	86
ВИСНОВКИ.....	88
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	92
ДОДАТКИ.....	100

ВСТУП

Актуальність теми. Розбудова демократичної правової держави, що здійснюється в Україні, потребує суттєвого підвищення правосвідомості громадян, їх правової культури, законослухняності, подолання явищ правового нігілізму тощо. Сформованість у дітей правових знань, свідоме ставлення до вимог та законів суспільства забезпечують їхню адекватну поведінку у різних життєвих ситуаціях, вміння правильно реагувати на соціальні виклики, що має особливе значення в сучасних умовах розвитку України у зв'язку з об'єктивною необхідністю належного забезпечення соціально-економічних, політичних і духовних змін у країні, зміцнення законності і правопорядку.

Аналіз сучасних досліджень проблеми підготовки підростаючого покоління до майбутнього дорослого життя дозволяє стверджувати, що відповідальність держави і суспільства зростає, коли йдеться про осіб із порушеннями психофізичного розвитку. У сучасних умовах розбудови правової держави дослідження проблеми правового виховання підлітків зі зниженим слухом набуває особливої актуальності.

Питанням правового виховання осіб із порушеннями слуху присвячені роботи Л. Аксьонової, О. Алексєєва, Б. Юдіна, І. Щербакової, в яких наголошується на тому, що діти не завжди поведуть себе у відповідності до вимог правових норм, часто порушуючи їх. Це пояснюється тим, що неповноцінне функціонування слухового аналізатора детермінує порушення контактів з оточуючими, обмеження можливостей з усвідомлення різноманітності відносин, що формуються у суспільстві, нерозуміння конкретної ситуації та поведінки оточуючих (Т. Розанова, Т. Богданова, Є. Речицька). У той же час, у спеціальній педагогіці лише окремі дослідження присвячені теоретичним та практичним аспектам означеної проблеми (І. Колесник, О. Ляшенко, О. Малхасьян, Б. Пузанов, С. Фалько).

У суспільстві нагромадилася низка суперечностей, зокрема між об'єктивною і суб'єктивною необхідністю підвищення ефективності правового виховання підростаючого покоління, яке здійснюється у спеціальних закладах

освіти, та відсутністю науково обґрунтованої системи і програми реалізації такого виховання; потребою в інтеграції виховних впливів усіх форм організації навчання; пріоритетом загальнолюдських цінностей та реаліями суспільного життя; потребою виховання правоосвіченої, морально і фізично здорової молоді людини та готовністю педагогічних колективів до реалізації цієї потреби.

У зв'язку з цим важливого значення набуває впровадження у спеціальному закладі освіти відповідної системи педагогічних заходів, яка б забезпечувала реалізацію системи правовиховної діяльності старшокласників зі зниженим слухом у навчально-виховному процесі школи-інтернату. Актуальність і недостатня теоретична та практична розробленість означеної проблеми зумовили вибір теми магістерської роботи: «Правове виховання підлітків зі зниженим слухом в освітньому процесі спеціального закладу освіти».

Зв'язок роботи з науковими темами. Дослідження виконано в межах наукової теми лабораторії корекційно-реабілітаційних технологій кафедри корекційної та інклюзивної освіти Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка: «Методологія та управління корекційно-реабілітаційною діяльністю» (наказ СумДПУ імені А. С. Макаренка № 27 від 27 січня 2016 р., державний реєстраційний номер 0116 U 000895).

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати й експериментально перевірити зміст, форми і методи ефективної реалізації правового виховання підлітків зі зниженим слухом в освітньому процесі спеціального закладу освіти.

Завдання дослідження:

1. Висвітлити теоретичні аспекти правового виховання підлітків зі зниженим слухом у навчально-виховному процесі спеціального закладу освіти в ході аналізу науково-методичної, педагогічної, спеціальної, психологічної літератури.
2. Проаналізувати особливості процесу правового виховання учнів середнього шкільного віку з порушеннями слуху.

3. Визначити стан сформованості правової вихованості підлітків зі зниженим слухом в умовах спеціальної школи.

4. Розкрити напрями правового виховання підлітків зі зниженим слухом в освітньому процесі спеціального закладу освіти.

5. Обґрунтувати й експериментально перевірити зміст, форми і методи ефективної реалізації правового виховання підлітків зі зниженим слухом в освітньому процесі спеціального закладу освіти.

Об'єкт дослідження – правове виховання підлітків зі зниженим слухом.

Предмет дослідження – зміст, форми і методи ефективної реалізації правового виховання підлітків зі зниженим слухом в освітньому процесі спеціального закладу освіти.

Елементи наукової новизни одержаних результатів. Теоретично обґрунтовано й експериментально перевірено зміст, форми і методи ефективної реалізації правового виховання підлітків зі зниженим слухом в освітньому процесі спеціального закладу освіти; висвітлено особливості процесу правового виховання учнів середнього шкільного віку з порушеннями слуху; визначено стан сформованості правової вихованості підлітків зі зниженим слухом в умовах спеціальної школи; розкрито напрями правового виховання підлітків зі зниженим слухом в освітньому процесі спеціального закладу освіти.

Уточнено наукові відомості про особливості формування правосвідомості школярів зі зниженим слухом у контексті правового виховання. Подальшого розвитку набули положення про забезпечення корекційної спрямованості правового виховання у спеціальному закладі освіти для дітей зі зниженим слухом.

Практичне значення одержаних результатів полягає в розробці змісту, форм і методів ефективної реалізації правового виховання підлітків зі зниженим слухом в освітньому процесі спеціального закладу освіти, які сприяють покращенню психофізичного розвитку дітей означеної нозології, покращенню процесу їхньої соціальної адаптації та інтеграції в суспільство; визначенні

напрямів реалізації правового виховання підлітків зі зниженим слухом, яка можуть впроваджуватись у роботі спеціальних закладів освіти, а також у системі інклюзивного навчання дітей означеної нозології. Основні результати дослідження можуть бути використані для вчителів і вихователів спеціальних та інклюзивних закладів освіти, батьків, студентів-дефектологів ЗВО під час викладання відповідних дисциплін, при розробці навчально-виховних програм для дітей означеної нозології. Результати дослідження впроваджено у навчально-виховний процес КЗ «Київська спеціальна загальноосвітня школа-інтернат № 18» (акт від 27 травня 2020 р.).

Апробація результатів дослідження. Результати дослідження доповідалися під час проведення «Круглого столу» з проблем психолого-педагогічної і соціальної реабілітації, соціально-трудової адаптації та інтеграції дітей з обмеженими можливостями здоров'я в рамках проблемної групи за темою «Формування безперешкодного середовища для життєдіяльності дітей з обмеженими можливостями здоров'я»; під час участі у III Регіональному науково-практичному семінарі зі спеціальної педагогіки «Новітні технології спеціальної педагогіки: проблеми, перспективи та шляхи розвитку» на базі Сумської ДООУ (ясла-садок) № 21 «Волошка» (грудень 2019 р., м. Суми); під час участі у VII Міжнародній науково-практичній конференції студентів та молодих учених «Корекційна та інклюзивна освіта очима молодих науковців» (травень, 2020 р., м. Суми); під час участі у VI Міжнародній науково-практичній конференції «Корекційно-реабілітаційна діяльність: стратегії розвитку у національному та світовому вимірі» (листопад 2020 р., м. Суми).

Публікації. Зміст наукової роботи висвітлено у 2 наукових статтях: «Сучасні підходи до правового виховання підлітків зі зниженим слухом в умовах спеціального закладу освіти», яка була опублікована у збірнику наукових праць VII Міжнародної науково-практичної конференції студентів та молодих учених «Корекційна та інклюзивна освіта очима молодих науковців» (травень, 2020 р., м. Суми); «Напрями правового виховання учнів середнього шкільного віку з порушеннями слуху в освітньому процесі», яка була опублікована у збірнику

наукових праць VI Міжнародної науково-практичної онлайн-конференції «Корекційно-реабілітаційна діяльність: стратегії розвитку у національному та світовому вимірі» (листопад 2020 р., м. Суми).

Структура й обсяг роботи. Магістерська робота складається із вступу, трьох розділів, висновків до розділів і загальних висновків, списку використаних джерел (95 найменувань) та 8 додатків. Загальний обсяг магістерської роботи складає – 116 сторінок, з них – 91 сторінка основного тексту.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ПРОЦЕСУ ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ УЧНІВ ЗІ ЗНИЖЕНИМ СЛУХОМ В СУЧАСНОМУ ОСВІТНЬОМУ ПРОСТОРІ

1.1. Проблема правового виховання підлітків сучасних освітніх закладів в педагогічній теорії і практиці

Розбудова демократичної правової держави, що здійснюється в Україні, потребує суттєвого підвищення правосвідомості громадян, їх правової культури, законотворчості, подолання явищ правового нігілізму тощо. Неодмінними передумовами правопорядку у державі є, по-перше, досконале законодавство, що відображає потреби та інтереси громадян і суспільства, регулює у відповідності з ними суспільні відносини, по-друге, – неухильне виконання всіма членами суспільства чинного законодавства. Лише у єдності ці передумови можуть створити підґрунтя для правопорядку [25; 37; 64].

Проблеми правового виховання підростаючого покоління завжди були актуальними для будь-якого суспільства. Більше того, це необхідна передумова гармонійного і стабільного його розвитку. Це стосується і нашої держави, соціально-економічний розвиток якої тісно пов'язаний з проблемою підготовки випускників шкіл до виконання соціальних ролей у суспільстві. Тому в наш час необхідно виходити на нові рівні правового виховання, зосередивши основну увагу на формуванні духовності, активному ставленні до навколишньої дійсності, умінні користуватися надбаннями демократичного суспільства.

Виховання – одна з найдавніших функцій людського суспільства, найважливіше явище суспільного життя. У розумінні й тлумаченні явищ виховання людство пройшло складний шлях. Історично тривалий час виховна практика розвивалася, емпірично визначаючи правильне вирішення педагогічних проблем і завдань.

Вихованням у сучасному значенні цього поняття є процес цілеспрямованого і планомірного формування світогляду, переконань і почуттів,

волі й характеру, потреб і здібностей, моральних, естетичних та фізичних якостей людини, характерних рис особистості [19].

Існує два смислових значення поняття «виховання». Виховання у широкому розумінні охоплює всю суму впливів, увесь процес формування особистості й підготовку її до активної участі у виробництві, суспільному і культурному житті, а також не лише виховну роботу школи, дитячих і молодіжних організацій, сім'ї, громадськості, а й вплив усього укладу життя, суспільства, літератури, мистецтва, засобів масової інформації, освіти і навчання. У цьому смислі поняття «виховання» наближається до поняття «соціалізація особистості».

Виховання у вузькому розумінні означає цілеспрямоване формування світогляду, морального обличчя, розвиток естетичного смаку, фізичний розвиток. Воно здійснюється через такі інститути, як сім'я, заклади освіти, позашкільні заклади, базові підприємства, які займаються трудовою і професійною підготовкою молоді, та інші. Ці інститути за умови інтеграції їх впливів утворюють «малу» виховну систему (назва умовна). Співвідношення цих систем характеризує поняття соціального середовища у широкому і вузькому розумінні [8; 67; 92].

Як об'єктивно-закономірне явище процес виховання розглядав А. Макаренко. Зокрема, він стверджував, що «виховання є процес соціальний у найширшому смислі слова». В означеному розумінні поняття «виховання» збігається з поняттям «соціального формування особистості». Відповідно до цього сутність виховного процесу і основне завдання виховання А. Макаренко визначав таким чином: «З усім найскладнішим світом оточуючої дійсності дитина входить в численні відносини, кожне з яких незмінно розвивається, переплітається з іншими відносинами, ускладнюється фізичним і моральним ростом самої дитини» [66].

Відповідно до об'єкта дослідження, значний інтерес викликають роботи, що висвітлюють специфіку організації навчання і виховання в інтернатних закладах. Мета та завдання дослідження зумовили необхідність всебічного

аналізу наукової літератури, яка розглядала ті чи інші аспекти правового виховання молоді.

Проблема правового виховання особистості, розвитку її правової культури здавна привертала до себе увагу філософів, юристів, педагогів, психологів. Вона знайшла відображення у працях Арістотеля, Платона, І. Канта, Г. Сковороди, М. Бахтіна, В. Соловйова, П. Флоренського, О. Скрипнюка, С. Кримського та ін. [3; 26; 73].

Значної уваги правовому вихованню надавав у своїй науково-педагогічній діяльності видатний педагог-гуманіст В. Сухомлинський, який вважав: «Правове виховання, запобігання правопорушенням і злочинам – одна з найгостріших соціальних проблем суспільства. Треба вести спеціальну виховну роботу, розраховану спеціально на те, щоб не було в нашому суспільстві злочинців і правопорушників» [90]. При цьому В. Сухомлинський зазначав: «Боротьба з проявами протиправних дій вихованців має бути насамперед боротьбою за духовне багатство людини, за її світогляд, переконання, і починати її треба з перших років свідомого життя» [83].

Дослідження психологічних аспектів проблеми висвітлені й в роботах Б. Ананьєва, І. Беха, Л. Виготського, Г. Давидова, Г. Костюка, О. Киричука, І. Кона, С. Рубінштейна, О. Чебикіна, Т. Флоренської та ін. [8; 21; 57; 93].

Як зазначав І. Бех, підростаюча особистість має набути досвіду відповідальної свободи вибору. Досвід вільного і відповідального вибору є одним із найглибших джерел позитивних особистісних змін. Свобода буде обманом без усвідомлення своїх прав і обов'язків [9].

У дослідженнях І. Тараненко та К. Чорної правова освіта і виховання розглядаються в контексті громадянського виховання. Визначаючи основні складові громадянської освіти та їх приблизний зміст, І. Тараненко поруч з філософськими, аксіологічними, політичними та економічними знаннями визначає правові знання як такі, що є необхідними для становлення громадянина. Зокрема, акцентується увага на праві та його ролі у суспільстві, Конституції як основному законі, інтерпретуються поняття громадянське право, громадянин та

органи влади, громадянська відповідальність, трудове право та його значення у формуванні трудових відносин, міжнародне право та міжнародні відносини тощо [91].

Правове виховання – це різноманітний і складний процес, який охоплює цілу систему загальних і спеціальних заходів. Кожен з них відповідає певним завданням і має свої безпосередні цілі. Здатність цілеспрямовано впливати на особистість – це те спільне, що об'єднує численні методи і засоби правового виховання [93].

Принципової ваги набуває положення про своєрідний зв'язок права і правосвідомості, а саме: право потребує правосвідомості для того, щоб стати творчою життєвою силою, а правосвідомість потребує права для того, щоб набуті предметної основи і об'єктивної надійності [5; 27]. І хоча ця проблема ще не знайшла свого вичерпного вирішення, більшість учених єдина в думці, що суспільна свідомість усіх століть, незважаючи на всю розмаїтість і всі розходження, рухається у певних спільних формах, у формах свідомості. Таке розуміння сутності суспільної свідомості як моменту функціонування соціального організму передбачає осмислення того факту, що вона не виникає як деяка свідомість узагалі, а завжди виявляється в конкретно-історичних і відносно самостійних формах. Однією з таких відносно самостійних форм є правосвідомість.

Важливою складовою, що надає суттєвої відмінності педагогічному явищу, є право. У галузі права розробці проблем правовиховної діяльності, формування правосвідомості присвячені дослідження, П. Баранова, Н. Бури, В. Головченка, А. Долгової, М. Козюбри, Є. Назаренко, П. Рабіновича, І. Фарбера та ін. [27; 51].

Насамперед автори зазначають: право сягає туди, де свідомість людини поки що є безсилою. Саме з появою права людське суспільство набуло якісно нової ознаки – йдеться про застосування дієвості механізму, через який соціальне розумне (бажане) стає критерієм загальної поведінки. Варто зазначити, що право справляє специфічний вплив на свідомість особистості. Саме право посилює

мотиваційну основу вчинку особистості, бо воно передбачає не просто «треба», а й «ми зобов'язані іншим». Беручи до уваги цю специфіку права, науковці дійшли висновку про те, що усвідомлення правового обов'язку значно сильніше за мораль: право ефективніше (у виховному відношенні) впливає як на індивідуальну, так і на масову психіку. Дійсно, соціально бажана поведінка вагоміша за моральність. Тому актуальним є положення дослідників про те, що чим безсумнівнішим уявляється наше право, тим більшої переконливості воно набуває при обранні взірця дій. Відтак, мотивацію, що витікає з усвідомлення нашого права – обов'язку щодо іншого, видається за можливе назвати активною правовою мотивацією [4; 60].

Сучасний стан дослідження правосвідомості дозволяє науковцям відтворити логіку, схематично представити процес переведу правових вимог у цілком усвідомлену особистістю діяльність, а саме: право (норми права) – правосвідомість (в єдності правових знань, ціннісного ставлення до права, та готовності до правової діяльності) – спонукання (у вигляді правових мотивів) – правова поведінка.

Проблема розуміння сутності правової свідомості та процесу її формування досліджувалась з різних позицій у юридичній літературі. Пріоритетні напрямки її розробок у межах теорії держави і права торкнулися наступних моментів [1; 23; 44]:

- роль правової свідомості в застосуванні правових норм і зміцненні законності (Е. Лукашова, М. Рейснер, В. Сокурєнко, М. Строгович, В. Шанін та ін.);
- правова свідомість у регулюванні поведінки людини (Д. Керимов, Н. Кузнєцовата ін.);
- виявлення характеру впливу правової свідомості на поведінку і діяльність особистості (П. Баранов, М. Белова та ін.);
- визначення функціональної ролі правосвідомості в цілісній структурі особистості фахівця (Н. Бура, М. Козир, В. Темченко. С. Широ та ін.);

– виявлення діалектики співвідношення феноменів правової культури і правової свідомості різних категорій суб'єктів (П. Білий і С. Баранов, В. Бургомістрів, М. Подберезький, П. Рабинович, С. Сливка та ін.);

– описання особливостей прояву деформацій у правовій свідомості особистості (Д. Медведєв, В. Пастухова, В. Синьов).

Загальноприйнятим на сьогодні у юридичній літературі є розуміння правової свідомості як складного структурованого утворення, що має свій специфічний предмет відображення, у якості якого з'являються право і правопорядок. Проте вчені не досягають єдності у визначенні сутності правової свідомості, яка фіксується багатьма визначеннями, що відбивають різні аспекти досліджуваного феномена.

З одного боку правова свідомість розглядається як складовий елемент правової надбудови, особлива форма відображення соціально-економічних відносин певного суспільства, що залежить від діючого права, але впливає на правотворчість [17]. З іншого боку, вона тлумачиться як сукупність поглядів, ідей, теорій, концепцій, переконань, почуттів, вольових установок, що виражають знання права і правопорядку, ставлення до них, а також відповідності дій, вчинків нормам права [42; 74].

Особливо важливими для запропонованого дослідження є ідеї гуманістичної правової педагогіки – напряду в сучасній теорії і практиці правового навчання і виховання, який створює можливість для оволодіння людиною соціально значущими правовими знаннями в їх цілісному розумінні, а отже, забезпечення її ціннісною шкалою, необхідною для формування гуманістичного правового мислення, духовного світу, соціокультурного самовизначення, без чого неможлива побудова правової держави, правового громадянського суспільства. На думку Н. Ткачової, стрижнем, стратегічною лінією гуманістичної правової педагогіки виступають провідні ідеї – принципи права, ізоморфні загальнолюдським цінностям. Головна мета гуманістичної правової педагогіки на відміну від формального занорматизованого передавання учням правових знань – формування гуманістичної правосвідомості,

орієнтованої на загальнолюдські ідеали і цінності, як необхідного фактора розбудови й розвитку демократичної правової держави України.

Гуманістична правова педагогіка передбачає створення та оптимізацію теоретико-методологічної і методичної бази виховання ціннісних правових і моральних орієнтацій, правових переконань, соціалізацію особистості [81].

Для запропонованого дослідження актуальними є роботи, в яких визначено сутність основних понять права, правового виховання. У юридичній літературі право визначається як «система встановлених або санкціонованих державою загальнообов'язкових правил (норм поведінки), які виражають волю домінуючої в суспільстві частини населення, спрямовані на врегулювання суспільних відносин відповідно до цієї волі і дотримання яких забезпечується цілеспрямованою діяльністю держави» [28; 45; 58; 85].

Право визначає спосіб поведінки людини в життєвих ситуаціях, міру можливого в її домаганнях, міру того, що вона може вимагати від інших. Право забезпечує надійну можливість реалізації кожним громадянином своїх об'єктивних прав і обов'язків (в ідеалі), сприяє вихованню в особі поваги до законних інтересів партнерів. Але право реалізується не автоматично, а впливаючи на свідомість людини. Набуття правових знань і відповідних переконань – це елемент духовного розвитку людей.

Правова культура і проблеми правового виховання вивчені певною мірою як правознавцями, так і педагогами, філософами, соціологами і психологами. Правова культура – частина загальної культури, своєрідний синтез матеріальних і нематеріальних складових елементів. Поняття багатогранне, що включає в себе психологічні, педагогічні, правові й соціальні аспекти. Датський гуманіст Халь Кох, високо оцінюючи соціальну цінність правової культури, визначає її як соціальний механізм для накопичення, збереження і передачі правової інформації [30].

Орієнтиром у правовому вихованні є загальнолюдські цінності як продукт конкретних історичних умов суспільного життя. Вони виконують функції внутрішнього регулятора, орієнтира поведінкових норм, зумовлюють переваги в

прагненнях і бажаннях, впливають на життєву спрямованість особистості. Цінності стають внутрішнім мотивом діяльності тоді, коли вони становлять ядро духовного світу людини: об'єднують почуття, думки, волю у єдине ціле [29].

Правове виховання можна означити як планомірний і цілеспрямований вплив на свідомість і поведінку людини з метою формування відповідних правових установок, понять, принципів, ціннісних орієнтацій, що забезпечують необхідні умови для її особистісного розвитку, підготовки до суспільного життя та активної життєдіяльності [77].

Правове виховання, як і в цілому виховний процес, є діяльністю з метою передачі новим поколінням певного суспільно-історичного досвіду. Причому цей процес не повинен сприйматися як звичайний механізм перенесення його у свідомість тих, кого виховують. Він немислимий без активного засвоєння, творчої діяльності з метою втілення правових знань, умінь і навичок у життя. Правове виховання передбачає формування в кожній особистості потреби подальшого збагачення життєвого досвіду старших, щоб підростаюче покоління могло не лише вивчити і засвоїти набуте, а й зберегти його і розвинути далі.

Правове виховання шкільної молоді є складним процесом вивчення і засвоєння нею теоретичних основ права, формування правових уявлень і понять, розвиток на цій основі правосвідомості, мотивів діяльності та культури правового мислення, організації досвіду правомірної поведінки і діяльності, формування правової культури особистості [6; 35; 49].

На думку провідних вчених процес правового виховання можна описати таким чином: в основі виховного процесу лежать знання школяра, які є результатом розвитку його інтелектуальної сфери (здібностей, чуттєвого пізнання, відчуття, сприйняття, уяви, мислення), формування поглядів, оцінювального ставлення, переконань і організації раціональної навчально-виховної діяльності [27; 93].

Найвищим рівнем психічного відображення дійсності, властивим лише людині як суспільно-історичній істоті, є свідомість. У цьому випадку правова свідомість є результатом чуттєвих і розумових образів, які безперервно

змінюються і опосередковано виникають перед суб'єктом виховання у його досвіді і передують його практичній діяльності. Саме правосвідомість є регулятором поведінки особистості та основою мотивів її діяльності.

Динаміку розвитку правового виховання забезпечує система взаємозв'язаних підходів до нього. Так, зокрема, *діяльнісний підхід* до правового виховання виражає людину як особистість через ставлення її до суспільних явищ і подій, до інших людей, держави, рідного краю, праці, природи, науки, мистецтва, релігії, до всіх надбань, які виробило людство.

Науковий підхід – перш за все опора на сучасний рівень розвитку науки про право, суспільство, людину – спирається на закономірний зв'язок між змістом юридичної науки і навчального предмета (правознавство тощо) і вимагає організації правового виховання на рівні сучасного розвитку юридичної, педагогічної, психологічної наук [28; 91].

Людина є складною системою знань, ставлень, поглядів, ідеалів, переконань тощо. Тому і формування її як особистості має здійснюватися як цілеспрямований, поетапний процес, що становить цілісну систему, тобто сукупність закономірно побудованих, динамічно зв'язаних компонентів (явищ, процесів, впливів), взаємодія яких породжує нову системну якість.

Системний підхід у правовому вихованні охоплює всі головні сторони навчання і виховання – від діагностики, постановки цілей і конструювання навчально-виховного процесу до аналізу його ефективності та результативності. Системність правового виховання забезпечує логічне поєднання і діалектичний зв'язок таких головних її компонентів, як: мети, яка є основою виховання, має суспільний характер, тобто соціальне замовлення і відзначається універсальністю та чіткою конкретизованістю; суб'єкта виховного процесу; умов, які забезпечують ефективність реалізації процесу виховання; змісту – комплексу ідей, думок, чинників, напрямів виховного впливу; форм і методів виховання, тобто способів досягнення прогнозованих цілей і завдань; результативності виховного процесу.

Із системності правового виховання логічно випливає *суб'єкт-суб'єктний підхід*, який забезпечує взаємозв'язок, взаємодію вихователя і вихованців як в індивідуальній, так і в груповій, і колективній формах діяльності, робить школяра суб'єктом у навчально-виховному процесі [31; 39].

Велике значення в організації правового виховання підрастаючого покоління має поєднання *загальнолюдського та національного підходів* до нього. Саме народність є тією силою, яка рухає основу виховання, бо народне завжди є правдивим, високоморальним, чесним, гуманним, вічним і завжди сучасним. Правове виховання є частиною національного виховання, тобто виховання молоді на культурно-історичному досвіді рідного краю, його звичаєвому праві, традиціях, обрядах, багатовіковій виховній мудрості.

У центрі уваги всієї навчально-виховної діяльності мусить бути людина. Саме *людинознавчий підхід* забезпечує демократизацію та гуманізацію шкільного життя, народження нового типу відносин між педагогом і школярем, які ґрунтуються на взаємній повазі, довірі, співпраці, любові. Учительська професія – це людинознавство, постійне проникнення в складний духовний світ людини, яке ніколи не припиняється...”, – зазначав В. Сухомлинський [90]. Завдяки реалізації людинознавчого підходу у правовому вихованні учні глибше прагнуть зрозуміти багатогранний внутрішній світ людини, усвідомити свої права, дані їм від народження, пізнати закономірності та особливості людської життєдіяльності та життєтворчості.

В основі *особистісного підходу* до правового виховання лежить вимога врахування індивідуальних особливостей кожного учня, що відповідно має забезпечити всебічний вплив на дитину, глибоке знання її душі, створення умов для її особистісного розвитку [9].

Ефективність реалізації будь-якої системи, в тому числі й системи правового виховання, забезпечує *технологічний підхід*, який є досить популярним у зарубіжній педагогіці і передбачає конструювання, проектування способу організації виховного процесу з послідовною його орієнтацією на чітко

визначені цілі, моделювання правового виховання, способів досягнення кінцевого його результату.

Існує чимало чинників, які впливають на розвиток особистості: природні, матеріальні, природа самої особистості, макросередовище, мікросередовище, умови життя сім'ї, навчального закладу тощо. На основі спорідненості можна класифікувати такі їх групи: природні, соціальні, духовні.

У процесі правового виховання сприйняття особистості з'єднується з пізнанням, пізнання – з потребами, потреби – з емоціями, емоції – з цінностями, ціннісні орієнтації – з діяльністю. Концепція правового виховання ґрунтується на ідеї необхідності інтеграції інтелектуального, морального, естетичного, емоційного і діяльнісного потенціалу особистості. Високий рівень правової вихованості особистості означає належний ступінь розвитку морально-етичних емоцій, високий рівень знань й умінь, необхідних для здійснення практичної правової діяльності. Результатом правового виховання повинен стати високий рівень розвитку правової культури особистості як системи мотиваційного, ціннісного, інтелектуального й діяльнісного її розвитку для успішного здійснення правової діяльності.

При цьому враховуємо, що правова поінформованість не завжди сприяє свідомому виконанню правових норм. Інколи набуті правові знання розглядаються школярами лише як корисні відомості про певні факти, які не впливають на конкретну правову поведінку особистості.

Знання права ще не забезпечує успіху правового виховання, хоча й наближує до вирішення більш складного завдання – організації спрямованого засвоєння вихованцями набутих знань, правильного оцінного ставлення до правових явищ, переростання правової поінформованості в переконання людини, в орієнтир її поведінки. Для цього необхідне особистісне емоційне сприйняття вихованцем правових знань, що сприятиме виробленню власної оцінки правових норм і формуванню готовності до їх дотримання.

Зовнішньо однакова правомірна поведінка може бути наслідком різних мотивів. Людина може дотримуватися правових норм завдяки глибокій

переконаності в їх правильності. Але інколи зовні цілком правомірною поведінка зумовлюється побоюванням несприятливих наслідків неправомірних дій, пасивним виконанням певних правил чи внутрішніми вузькокорисливими інтересами, що суперечать справжнім цілям [14; 33].

В системі правового виховання М. Подбerezський виділяє трьох головні аспекти: інтелектуально-інформаційний, емоційно-мотиваційний та особистісно-діяльнісний. Правове виховання учнів, на його думку повинне включати в себе такі компоненти:

1. Формування правосвідомості учнів:
 - опанування правовими знаннями;
 - засвоєння позитивного ставлення до права;
 - формування правових переконань як основи соціальної справедливості й захищеності кожної особи;
 - самооцінку поведінки.
2. Правова поведінка.
3. Правові стосунки.
4. Правові дії.
5. Правова вихованість учня як моральна норма поведінки, в основі якої лежить єдність свідомості (усвідомлення справедливості права й закону, сприйняття правової поведінки) й правоузгодженої діяльності як природної основи життя й професійної діяльності [73].

В ході дослідження з'ясовано, що правове виховання особистості – неоднорічне поняття, основним компонентом його є засвоєння членами суспільства правових цінностей (правових норм і принципів, навичок правомірної поведінки, поваги до права і т.ін.), а також уміння застосовувати їх у рамках чинного законодавства.

Виходячи з вищевикладеного й спираючись на діяльнісний принцип психології, відповідно до якого особистість формується в діяльності й усі її характеристики опосередковуються через показники діяльності [2; 63], можемо запропонувати визначення правового виховання особи як складного,

неперервного, системного, багатofакторного процесу творення особистості шляхом суспільно-правової діяльності, головною метою якого є соціальна активність і громадянська позиція.

Таким чином, в ході аналізу науково-методичної, педагогічної, спеціальної, психологічної літератури висвітлено проблеми правового виховання підлітків сучасних освітніх закладів в педагогічній теорії і практиці. Знання права ще не забезпечує успіху правового виховання, хоча й наближує до вирішення більш складного завдання – організації спрямованого засвоєння вихованцями набутих знань, правильного оцінного ставлення до правових явищ, переростання правової поінформованості в переконання людини, в орієнтир її поведінки. Для цього необхідне особистісне емоційне сприйняття вихованцем правових знань, що сприятиме виробленню власної оцінки правових норм і формуванню готовності до їх дотримання.

1.2. Особливості процесу правового виховання учнів середнього шкільного віку з порушеннями слуху

Аналіз науково-методичної, педагогічної, спеціальної, психологічної літератури доводить, що ефективність розвитку дитини залежить від умов педагогічного впливу, а саме від організації процесу її виховання. Виховання дитини з порушенням психофізичного розвитку розглядається як процес розвитку природних сил, здібностей дитини за допомогою організованої педагогами різноманітної спільної діяльності дітей і дорослих. Це «планомірний і цілеспрямований вплив на свідомість і поведінку дитини з метою формування відповідних установок, понять, принципів, ціннісних орієнтацій, що забезпечують необхідні умови для її розвитку, підготовки до суспільного життя і трудової діяльності» [7; 32; 69].

Особистісне становлення людини – складний процес, детермінований історичними умовами її життя у суспільстві. Цей процес становить цілісність індивідуального розвитку, яка стосується не тільки його окремого етапу, а й охоплює весь життєвий шлях людини. Вікові періоди життя (дитинство, юність,

зрілість, старість) характеризуються формуванням особливих новоутворень, нових здібностей, принципів особистісної організації, нових психологічних стратегій і тактик вирішення індивідом соціально значущих завдань, у тому числі й свого власного розвитку. Новоутворення кожної стадії розвитку особистості, включаючись до складу наступної, набувають більш високого рівня розвитку. Ці загальні положення стосуються кожного вікового етапу життєвого циклу людини. Тому доречним є врахування їх при характеристиці підліткового віку й особливостей реалізації правового виховання та формування правової культури 9-х класів з порушеннями слуху.

Підлітковий вік у циклі особистісного розвитку займає одне з особливих місць, оскільки в цей час відбувається перехід від дитинства до дорослості. Біологічно – це період завершення фізичного дозрівання. У цьому віці спостерігається загострення інтересу старших школярів до визначення свого власного «Я», до пізнання і перетворення світу відповідно до ідеалів свободи, добра, краси; здійснюється поступовий перехід від колективної (групової) самосвідомості та ідентифікації себе з певною малою групою до загальнолюдської самосвідомості та усвідомлення своєї неповторності [11; 20].

Саме в цей період зароджуються основні риси зрілої особистості, формуються основні якості, механізми регулювання правомірної поведінки. У підлітковому віці з'являються нові утворення – елементи дорослості, які виникають внаслідок перебудови організму, становлення самосвідомості та світогляду, типу відносин з дорослими та ровесниками, способів соціальної взаємодії з ними. Новоутвореннями старшого шкільного віку є відкриття особистістю свого внутрішнього світу. Внутрішнє «Я» часто не збігається із зовнішньою поведінкою, актуалізуючи проблему самоконтролю. Наступне новоутворення – зростання потреби у досягненні духовної близькості з іншою людиною, спілкування з нею, відвертості тощо [86].

У психолого-педагогічній літературі існує чимало досліджень, які висвітлюють проблеми правового виховання і формування правової культури особистості на різних вікових етапах, у тому числі й у підлітковому віці,

ставлення людини до навколишнього світу, власного «Я», світу дорослих. Детально вивчалися й аналізувалися закономірності статевого дозрівання, розвиток розумових інтересів, вікові особливості розвитку соціальної зрілості, зміст внутрішнього світу підлітків. Різні аспекти цієї проблеми висвітлені в роботах Б. Ананьєва, К. Абульханової-Славської, І. Бека, О. Головахи, О. Кононко, Н. Логінової, та ін. [2; 8; 42].

У правовиховній роботі з підлітками вагомими є такі соціально-психологічні характеристики, як: нестійкість і суперечливість самооцінки, завищення запитів, недовірливість, підозрілість, некритичне ставлення до негативних прикладів тощо [47].

Для правового виховання підлітків велике значення має той факт, що різко змінюється правовий статус молодшої людини: формально припиняється стан «підопічності», розширюється дієздатність, посилюється відповідальність за порушення загальногромадянських, трудових та інших обов'язків, визначених і закріплених правом. Але якщо зміна правового статусу має одномоментний характер, то психологічне усвідомлення нової ситуації затримується. «Ножиці» між новим правовим статусом і психологічною позицією, відповідною попередній правовій поведінці, можуть призводити, і нерідко призводять, до конфліктних ситуацій [18; 46].

Правове виховання відбувається у процесі соціального розвитку особистості, який здійснюється у двох взаємопов'язаних напрямках: соціалізації (оволодіння суспільним досвідом, його присвоєння) та індивідуалізації (набуття самостійності, відносної автономності). Найпершою фазою соціалізації дитини є виховання в сім'ї, де вона встановлює свої перші зв'язки з іншими людьми, головним чином рідними. Другою фазою соціалізації є встановлення дитиною соціальних зв'язків поза межами родинних стосунків (у дитячих навчально-виховних закладах, дошкільній). Третя фаза – оволодіння основами знань, у тому числі й правових, і суспільним досвідом під час навчання у школі чи іншому навчальному закладі.

У процесі індивідуалізації дитина нагромаджує власний досвід соціальної поведінки і спілкування, формування особистісних норм, переконань тощо. Кожна людина сама, індивідуально, безпосередньо проходить шлях соціального розвитку, узагальнюючи соціальний досвід. Розвиток людини відбувається в конкретних умовах і ситуаціях, у процесі особистісної діяльності (гри, навчання, спілкування). У процесі індивідуалізації дитина оволодіває певним обсягом знань, умінь і навичок, збагачується досвід її соціальної поведінки, з'являються відносно сталі ціннісні орієнтації, відбувається розвиток вищих почуттів – моральних, інтелектуальних, естетичних.

Головною особливістю підліткового віку є усвідомлення власної індивідуальності, неповторності, несхожості на інших. У цей період формується індивідуальний характер, який є суб'єктивним чинником, регулятором життєвого процесу. Характер детермінує стиль ставлення людини до навколишніх умов, форму реагування, вчинки, поведінку, які відповідають нормам і правилам, прийнятим у суспільстві, і відповідним законам.

На думку С. Рубінштейна, формування особистості починається з самопізнання і з появою потягу до свідомого оформлення свого «Я» самодіяльним шляхом [20]. Тобто, інакше кажучи, особистістю не народжуються, а нею стають; людина творить сама себе, вступаючи у протистояння із власне природним. Людина повинна бути діяльною і самодіяльною.

Саме у різних видах діяльності реалізується правове виховання і виникають основи правової культури. У навчанні засвоюються основи правових знань; у грі, спілкуванні, праці – реалізується право відповідно на навчання, на дозволя. Через відносини з іншими людьми у підлітка формуються відповідні потреби й інтереси, цінності та мотиви, правові переконання.

Відкриття особистістю свого внутрішнього світу відбувається в тому ж віці, що і формування власного світогляду, – у підлітковому. Саме ці два новоутворення у сфері особистісного розвитку дитини, на думку

Л. Виготського, складають «центральні моменти», найбільш важливі з усього того, що характеризує цей вік [22].

Відображення підлітком дійсності не обмежується лише його пізнанням. Пізнавальне відображення, результатом якого є знання, дає йому можливість побачити світ таким, яким він є сам по собі. Однак людина не тільки пізнає світ. Вона оцінює його – визначає цінність різноманітних предметів і явищ, розглядаючи їх крізь призму своїх потреб. Разом з тим, відображаючи світ з точки зору потреб, молодь змінює його у своїй свідомості, створює його таким, яким він, на її думку, повинен бути, щоб найповніше задовольняти всі людські потреби.

Внаслідок оціночного відображення в свідомості юнаків і дівчат створюються уявлення й поняття про різні цінності, виникає розуміння того, що є найціннішим у навколишньому світі, самому людському житті, а також і в самій людині. У кожному суспільстві існують норми, які регулюють відносини між людьми відповідно до їх спільних інтересів. Опановуючи ці норми, свідомо підпорядковуючи їм свої вчинки, почуття й думки, керуючись ними у своєму ставленні до світу та інших людей, людина стає високоморальною особистістю. Вона відчуває себе відповідальною за наслідки своїх дій не тільки перед іншими, а й перед самим собою. Тільки їй властиві почуття сорому, честі, гідності, докори сумління. Рівень морального розвитку молодої людини є одним із найважливіших критеріїв людськості взагалі.

Саме тому розвиток моральних якостей підлітків, їх відповідальності, принциповості, законослухняності є основою реалізації правового виховання та формування правової культури особистості. І від того, яким увійде у самостійне життя молода людина, як впишеться у суспільні процеси, наскільки активно братиме участь у суспільному житті, розв'язанні завдань, які нині стоять перед українським суспільством, значною мірою залежить доля країни, її завтрашній день.

Правова культура має значення в механізмі самовизначення особистості – соціального, життєвого, особистісного, громадянського. Вона пов'язана з

формуванням громадянської позиції молоді – йдеться про готовність молодої людини виконувати громадянські обов'язки перед державою і суспільством.

Одним із важливих чинників правового виховання у підлітковому віці є процес соціалізації особистості. У цьому віці пріоритетного значення набуває діяльнісно-інноваційна модель соціалізації індивіда, котра потребує від особистості психологічної готовності та здібностей до індивідуального творчого самовизначення і самоздійснення, визначення свого місця у суспільстві і вибору своїх ролей; самозміни та зміни життєвих обставин у світі, що динамічно розвивається; пошуку і реалізації альтернативних шляхів і способів самоактуалізації; організації кваліфікованої психологічної допомоги собі у критичних життєвих ситуаціях на основі сучасних знань і програм [11; 36; 55; 75].

Характеризуючи психолого-фізіологічні засади реалізації правового виховання у підлітковому віці, варто наголосити на тому, що цей вік є сенситивним щодо вироблення стратегії життя особистості.

Правове виховання підлітків з порушеннями слуху органічно пов'язане з розвитком їх соціальної зрілості. Джерелом формування соціальної зрілості особистості виступають здібності, потреби, інтереси, ціннісні орієнтації, які реалізуються в конкретній духовній і практичній діяльності, що має соціальну та особистісну значущість. Саме значущість визначає включення особистості у виконувану діяльність, способи і засоби досягнення мети цієї діяльності, її мотиви. Позиція особистості, реалізована в суспільній і особистісній діяльності, виражає сукупність її соціально-психологічних якостей і властивостей [41; 89].

Виділяючи психолого-педагогічні особливості учнів середнього шкільного віку з порушеннями слуху необхідно враховувати сучасну історичну ситуацію, в якій відбувається їхній розвиток, їхній соціальний статус, стать, індивідуально-типологічні властивості.

Американський вчений Ф. Райс визначив чотири важливих обмеження життєвих можливостей дітей із сімей з низьким соціоекономічним статусом, які у значній мірі можна екстраполювати на вихованців шкіл-інтернатів і вважати

чинниками, які мають вплив на їхній світогляд, самооцінку, поведінку тощо. Перш за все, у них менше можливостей отримати професію і освіту. Безпомічність і безсилля відчувають ці діти, не маючи змоги поліпшити умови свого існування, отримати адекватний юридичний захист своїх громадянських прав. Спостерігаючи благополуччя інших, їхні досягнення і усвідомлюючи принизливість свого стану, вони переживають почуття гіркоти, меншовартості, обділеності, замикаються у собі або, навпаки, живуть за моделями девіантної поведінки. Невизначеність долі, непередбачуваність життєвих подій, низький соціоекономічний статус роблять цих дітей більш вразливими до життєвих стресів, невпевненості у майбутньому [24; 95].

На думку фахівців, для учнів шкіл-інтернатів характерним є практично орієнтований тип мислення, недостатній рівень розвитку образного, абстрактного, логічного мислення, пізнавальної активності, конструктивна дія без опори на зразок, що потребує активної роботи уявлення, викликає труднощі [16; 48; 52].

Відсутність тісних стосунків з рідними, дорослими певним чином гальмує емоційний розвиток вихованців шкіл-інтернатів, призводить до наслідків так званого «госпіталізму» та психічної депривації – стану, який формується в результаті відсутності у суб'єкта впродовж тривалого часу можливості задовольняти основні життєві потреби. Значна обмеженість навколишнього предметного і соціального середовища призводить до збіднілості конкретно-почуттєвого досвіду дітей, часта зміна педагогів і вихователів викликає емоційну депривацію, відсутність особистісно орієнтованого підходу, достатньої уваги, піклування, любові сприяють виникненню станів пригніченості, депресії, неадекватної поведінки. Однак регламентація спілкування педагогів з дітьми режимом і необхідністю його чіткого дотримання знижує інтенсивність зв'язків з дитиною, негативно впливає на розвиток рефлексії, емпатії, комунікативності вихованців.

Правове виховання можна розглядати у широкому та вузькому розумінні. В широкому розумінні воно характеризується як вплив усіх правових чинників

суспільного життя, в тому числі й правової системи, на формування в індивідів і колективів людей певних правових якостей, що відповідають досягнутому в суспільстві рівневі правової свідомості та правової культури. У вузькому розумінні це – цілеспрямований, повсякденний, систематичний вплив юридичної теорії та практики на свідомість людей з метою виховання у них відповідного рівня правової свідомості, культури та зразкової правомірної поведінки [43].

Метою правового виховання є: формування правосвідомості громадян і підвищення на цій основі їхньої правової культури, що складається передусім зі свідомого ставлення до своїх прав і обов'язків перед суспільством і державою, закріплених у Конституції України, з глибокої поваги до законів і правил людського співжиття, готовності дотримуватися й виконувати закріплені в них вимоги, що виражають волю та інтереси народу, активної участі в управлінні державними справами, рішучої боротьби з порушниками законів.

Головні вимоги до справи ефективної реалізації завдань правового виховання особистості вбачаємо у: набутті людиною свідомих і глибоких правових знань; необхідності формування у свідомості людини переконань, установок, ціннісних орієнтацій, мотивів активної правомірної поведінки; формуванні у людини соціально-комунікативних якостей особистості, умінь і навичок практичного застосування набутих правових знань у повсякденному житті та ін.

Реалізація завдань і змісту правового виховання учнів здійснюється передусім у процесі навчання. Вивчення гуманітарних предметів спрямоване на формування в них високих ідеалів, морально-правових якостей, непримиренності до аморальних явищ, правопорушень і злочинності. Дисципліни природничого циклу дають змогу торкнутися кола питань з різних галузей права, зокрема його нормативних актів щодо охорони природи, охорони праці, охорони здоров'я людини та ін. Правові знання, засвоєні на уроках, поглиблюються і розширюються у позакласній виховній роботі.

Введення підростаючого покоління в систему цінностей демократичного (громадянського) суспільства передбачає формування у нього основ правової

культури: глибоке усвідомлення своєї належності до певної держави, почуття громадянської гідності, відповідальності й обов'язку, здатність рішуче відстоювати суспільно-державні цілі в складних ситуаціях.

У процесі формування правової культури учнів середнього шкільного віку з порушеннями слуху важливо розвинути у них знання та вміння, необхідні для адаптації в суспільстві, в різних структурах його соціальної організації, забезпечення собі статусного просування та реалізації свого діяльнісного потенціалу.

Важливим засобом у реалізації правового виховання учнів середнього шкільного віку з порушеннями слуху є їх залучення до усіх видів діяльності: навчальної, соціальної, самотворчої, спілкування. Причому всяка діяльність повинна відповідати таким вимогам: бути проблемною за змістом, тобто відображати проблеми соціального становлення особистості (у тому числі й правового характеру) на даному віковому етапі; мати соціально орієнтований характер, тобто слугувати розширенню бачення світу учнями, пізнанню ними різних сторін дійсності, людських стосунків, визначенню власної позиції у світі; характеризуватися різноплановою інформативною насиченістю: науково-технічною, правовою, філософсько-етичною, соціальною і т. д.; поєднувати суспільну необхідність і особистісну значущість; забезпечувати свободу вибору особистістю правових знань, установок, поглядів, переконань [13; 52].

Результатом правового виховання підлітків з порушеннями слуху має стати така інтегративна якість, як правова вихованість, що передбачає усвідомлення особистістю сутності правових норм, її переконаність необхідно їх дотримання, готовність до їх виконання, діяльність у відповідності до чинного законодавства. Як складова загальної вихованості особистості, правова вихованість проявляється в судженнях, оцінках, способах діяльності, конкретних вчинках чи бездіяльності в реальних ситуаціях.

У процесі реалізації правового виховання необхідно розв'язати такі завдання: правова підготовка шкільної молоді, формування її самосвідомості, правосвідомості, ціннісного ставлення до людського життя; розвиток творчого

потенціалу кожного старшокласника, його нахилів і здібностей у різних сферах діяльності, включаючи правову; формування загальнолюдських цінностей, норм гуманістичної моралі; розвиток здатності до об'єктивної самооцінки, критичної оцінки навколишнього світу, саморегуляції поведінки, правового самовиховання; виховання поваги до закону, любові до праці, природи, людей.

Виконуючи поставлені завдання, правове виховання реалізує такі функції:

1. Когнітивну, яка передбачає оволодіння правовими знаннями, навчання самостійно пізнавати й аналізувати явища та процеси, що відбуваються у суспільстві, правильно орієнтуватися у всезростаючому потоці різнобічної правової інформації та ін.

2. Емоційно-мотиваційну, що ставить за мету виховання правових почуттів, позитивного ставлення до правових норм, внутрішньої мотивації правомірної поведінки.

3. Поведінкову, що передбачає формування спрямованості на правомірну, соціально активну поведінку, умінь і навичок такої поведінки.

Правове виховання учнів середнього шкільного віку з порушеннями слуху є необхідною передумовою громадянського становлення особистості, їх гуманістичної спрямованості, моральної саморегуляції поведінки в системі «людина і право», «людина і закон». Вирішальне значення для реалізації правового виховання у підлітковому віці мають спілкування, навчання, праця, самотворча діяльність. Причому усі види діяльності повинні бути взаємозв'язані між собою, носити творчий характер.

Таким чином, особливості процесу правового виховання учнів середнього шкільного віку з порушеннями слуху полягають у врахуванні наступних закономірностей: врахування залежності правового виховання від суспільства як особливої сфери життєдіяльності людей (правове виховання як суспільне явище), залежність ефективності виховання поваги до прав людини від характеру відносин між вихователями і вихованцями, залежність ефективності правового виховання і розвитку поваги до прав людини від відповідності між цілями та способами їх реалізації.

1.3. Сучасні підходи до правового виховання підлітків зі зниженим слухом в умовах спеціального закладу освіти

В ході аналізу педагогічної, спеціальної, психологічної літератури з'ясовано, що ефективність розвитку дитини залежить від умов педагогічного впливу, а саме від організації процесу її виховання. Виховання дитини з порушенням психофізичного розвитку розглядається як процес розвитку природних сил, здібностей дитини за допомогою організованої педагогами різноманітної спільної діяльності дітей і дорослих [15; 54; 68; 84].

Питання правового виховання та формування правосвідомості підлітків зі зниженим слухом є актуальними на сучасному етапі становлення правової України. Адже кардинальні зміни, що переживає сучасне суспільство в усіх сферах життя, створюють, такі негативні явища, як втрата моральних ідеалів, світоглядна обмеженість, бездуховність, що супроводжуються зловживаннями, злочинністю, грубими правопорушеннями, загостреною криміногенною ситуацією.

Формування правосвідомості учнів зі зниженим слухом обумовлює усвідомлення ними необхідності існування правових норм (як у суспільстві, так і в школі, у класі), переконання у необхідності їх дотримання; прагнення до реалізації своїх громадянських прав і свобод; критичне співвіднесення власного способу життя з нормами життя суспільства; відповідність поведінки учня нормам моралі і права; принциповість та чесність у правовідносинах з іншими людьми. Сформованість вищезазначених якостей сприяє реабілітації і успішної інтеграції учнів зі зниженим слухом у середовище чуючих після закінчення навчання у спеціальному загальноосвітньому навчальному закладі.

Пластичність мозку і нервової системи у дітей зі зниженим слухом сприяє розвитку компенсаторних процесів, які «проявляються у двох відношеннях: по-перше, в утворенні нових засобів зв'язку (наприклад, у виникненні зорового сприйняття звукової мови замість слухового) і, по-друге, в усуненні негативного впливу глухонімоти на розвиток дитини» [12; 53; 87; 94]. Важливим для запропонованого дослідження є акцентування автора на врахуванні вікових

особливостей підлітків зі зниженим слухом у виховній роботі, дослідження стану їх соціальної вихованості, визначення комплексного підходу до соціального виховання і спеціального навчання, як основного шляху соціалізації учнів зі зниженим слухом.

Правове виховання учнів зі зниженим слухом має певні особливості. Неповноцінне функціонування слухового аналізатора порушує контакти з оточуючими і в зв'язку з цим, обмежує можливості осіб зі зниженим слухом помічати та усвідомлювати різноманітність стосунків, що існують в умовах суспільства.

Учні зі зниженим слухом за законом мають ті ж права і обов'язки, що і чуючі, але їхні знання, уявлення, поняття часто бувають несформованими, а життєвий досвід іноді не дозволяє орієнтуватись у вирі подій. Проте гуманність та обов'язок суспільства полягають у тому, щоб виховати дітей зі зниженим слухом повноцінними громадянами своєї держави, які готові до адекватного сприйняття вимог та програмування своєї поведінки у встановлених межах.

Практика показує, що діти зі зниженим слухом до вступу в навчальний заклад (дитячий садок, школу) вже мають певні елементарні правові уявлення, засвоєні у сім'ї. Проте багато правових понять, пов'язаних із загальною організованістю, культурою поведінки, вмінням жити і працювати у колективі, сформовані недостатньо. Тому завдання сурдопедагога полягає в тому, щоб виявити обсяг правових уявлень кожної дитини і проводити послідовну роботу по збільшенню цього обсягу. Важливе значення для цілеспрямованої роботи з дітьми з метою успішного формування їх поглядів, уявлень, понять та смаків в умовах спеціального загальноосвітнього навчального закладу має організована позаурочна діяльність. Як свідчать наші спостереження, не зважаючи на те, що у дітей зі зниженим слухом частково обмежений контакт з оточуючим світом, з соціальним середовищем, для них, зазвичай, характерною є адекватна поведінка, вони щирі і безпосередні, працелюбні і вдячні за доброту, мають значні потенційні можливості для розумового та морального розвитку.

У той же час для дітей зі зниженим слухом часто проблемою є правильна оцінка власної поведінки та поведінки товаришів. Перехід від загальної оцінки соціально значущих рис особистості до більш специфічних здійснюється у них на 2-3 роки пізніше, ніж у чуючих [40; 56; 88].

У процесі накопичення у школярів зі зниженим слухом морального досвіду, відбувається глибше усвідомлення ними сутності та характеру стосунків, які виникають у житті. Усвідомлення школярами стосунків між собою та їх реконструкція на основі засвоєних моральних понять, усвідомлення правових норм суспільства та необхідності їх дотримання є важливими умовами правового виховання. Поступово у школярів формується почуття обов'язку та громадянської відповідальності як вищого прояву єдності переконань та діяльності, як результат морального та правового досвіду і передумов до його подальшого збагачення.

Аналізуючи практику навчання та виховання у спеціальних школах для дітей зі зниженим слухом, деякі науковці пропонують проводити роботу з формування правових знань та правової свідомості вихованців даної категорії навчальних закладів в декілька етапів [10; 38; 70; 79; 82].

На першому етапі (молодший шкільний вік) у дітей формуються уявлення про закони нашої країни, правила праці, побуту, поведінки в школі, вдома, на вулиці. Другий етап (середній вік) спрямований на вивчення правових понять; закріплення соціального ставлення до виконання правил і законів; формування особистісної відповідальності за вчинки. На цьому етапі здійснюється всебічна підготовка підлітка до засвоєння тих соціальних позицій, які є закономірними і нормальними у його віці, а також до позицій дорослого відповідального громадянина. Таким чином створюються передумови для необхідного виконання адресованих особистості вимог суспільства і держави, для її активної суспільно-корисної діяльності. На третьому етапі (старший шкільний вік) у школярів розвивається позитивне ставлення до закону, до виконання його вимог. На цьому етапі здійснюється діяльність з формування у школярів зі зниженим слухом умінь та навичок застосування правових знань у власній практиці, поведінці,

спілкуванні, формування правосвідомості [52].

В галузі правового виховання дітей зі зниженим слухом школа покликана вирішувати наступні завдання:

- роз'яснення законів, норм моралі, правил поведінки в школі, вдома, в громадських місцях;
- пояснення ролі організацій та осіб, які забезпечують порядок;
- формування правосвідомості; закріплення свідомого ставлення до виконання правил і законів; виховання почуття відповідальності за свої дії;
- набуття деяких навичок правоохоронної та природоохоронної діяльності [65; 80].

Зміст правової освіти для учнів зі зниженим слухом у цілому відповідає програмі загальноосвітньої школи. У базових навчальних планах освітня галузь «Суспільствознавство» представлена навчальними предметами «Етика», «Історія», «Правознавство» [77; 78].

Реалізація можливості інтеграції знань, умінь та навичок у змісті курсу «Правознавство», підручник з якого призначений для учнів загальноосвітніх шкіл, викликає у учнів зі зниженим слухом значні труднощі. Як свідчать результати запропонованого дослідження та практика роботи, підліткам зі зниженим слухом досить складно розібратись у великому обсязі юридичних термінів, визначень, завдань. Учні часто просять пояснити значення слів, які використовуються в текстах підручника. Не розуміючи значення того, про що читають, школярі дуже швидко втрачають інтерес до заняття. Опанування підручника для загальноосвітньої школи є нелегким завданням для учнів зі зниженим слухом. Значний обсяг завдань, велика кількість складних юридичних термінів ускладнюють процес засвоєння необхідних знань, застосування яких у повсякденному житті для школярів зі зниженим слухом виявляється непосильним завданням. Усе це значно обмежує можливості формування правосвідомості учнів зі зниженим слухом.

У результаті аналізу методичного забезпечення навчального процесу у спеціальних загальноосвітніх закладах для дітей зі зниженим слухом, з'ясовано

наступне. В освітньому процесі переважає вербальний характер навчання. Учителі використовують підручники, рекомендовані для загальноосвітньої школи, оскільки спеціальне навчально-методичне забезпечення процесу формування правосвідомості підлітків зі зниженим слухом відсутнє. Для учнів зі зниженим слухом опанування навчального матеріалу за підручниками загальноосвітньої школи є досить складним завданням.

Як засвідчують проведені спостереження, основними формами організації позаурочної роботи в молодших класах спеціальних загальноосвітніх навчальних закладів для дітей зі зниженим слухом є екскурсії, спеціальні ігри, драматизації. Елементи правознавчих знань учні отримують на уроках читання, ознайомлення з довкіллям. Школярі читають тексти, знайомляться з різноманітними вчинками дітей та дорослих, вчаться оцінювати їх.

У середньому віці в учнів зміцнюються знання законів та формуються уміння використовувати їх в оцінці своїх вчинків та вчинків товаришів. Урізноманітнюються форми роботи: зустрічі з працівниками міліції, подальше обговорення спільно переглянутих фільмів, проведення тематичних вечорів.

Для старшокласників характерним є порівняно вищий рівень самосвідомості. Якщо у молодшому віці регулятором поведінки дітей є моральні уявлення, то у підлітковому та юнацькому віці посилюється роль правових знань.

Ефективним засобом правового виховання учнів є використання таких форм роботи як диспути, юридичні вечори, вікторини, конкурси, підготовка учнівських робіт. У школах організовуються зустрічі учнів з представниками різних юридичних професій – працівниками міліції та прокуратури, суддями, адвокатами, юрисконсультами, нотаріусами, а також депутатами представницьких органів різних рівнів.

Така робота сприяє виконанню одного з найважливіших завдань правового виховання – підготовці учнів до життя, набуттю ними навичок правомірної поведінки, пошуку шляхів вирішення життєвих ситуацій відповідно до норм права, виховання потреби співвідносити свою поведінку з вимогами законів Української держави.

Специфіка розвитку дітей зі зниженим слухом обумовлена наявністю часткового ушкодження слухового аналізатора, що суттєво ускладнює забезпечення відповідного розвитку особистості, підвищує вірогідність відхилень у поведінці, зниження соціальної активності, що виявляється в реальних діях і вчинках. Особливості психофізичного та мовленнєвого розвитку дітей зі зниженим слухом ускладнюють процес формування у них правових та моральних уявлень, відповідних моральних якостей, призводять до некритичного ставлення до власної поведінки, порушень елементарних принципів моралі та права, що своєрідно впливають на процес становлення дитини як особистості, характер формування її суспільних зв'язків.

Аналізуючи діяльність сучасної спеціальної школи для дітей зі зниженим слухом, можна зазначити, що педагоги, надаючи особливого значення розвитку мовлення школярів, їх пізнавальної діяльності, часто залишають поза увагою питання буття та облаштування життя людей зі зниженим слухом. В результаті у підлітки зі зниженим слухом іноді спостерігається неадекватна самооцінка, некритичне бачення своїх соціальних перспектив, невміння знаходити правильний вихід із різних, в тому числі, й складних життєвих ситуацій, що обумовлено не лише рівнем загальноосвітньої підготовки учнів, а й рівнем їх правосвідомості [88].

Зниження слуху, недостатній рівень розвитку мовлення, обмежений контакт з оточуючими заважають усвідомленню учнями зі зниженим слухом різноманітності відносин у суспільстві, ускладнюють процес орієнтування у вирі подій, обумовлюють труднощі оволодіння правовими знаннями [34; 62; 72].

Результати дослідження та практика роботи спеціальних навчальних закладів свідчать про те, що існують два основних напрями формування правосвідомості учнів старших класів зі зниженим слухом. Перший – стихійний, тобто формування правосвідомості здійснюється під впливом правової дійсності (макросередовища), часто суперечливої; досвіду участі у правових відносинах у якості суб'єкта, під впливом сім'ї, групи однолітків (мікросередовища), у якому знаходиться старшокласник. У такому випадку можливе формування дефектної

правосвідомості, яка односторонньо та викривлено відображає правову дійсність. Другий напрям – це спеціально організована правова освіта, спрямована на усвідомлення учнями соціальної цінності права, усвідомлення змісту діючих законів та їх особистої значущості.

Підводячи підсумок вивчення цього аспекту означеної проблеми, можна стверджувати, що до найбільш суттєвих і фундаментальних характеристик людини відноситься свідомість. Її важливість пов'язана з такими ознаками, які зумовлюють провідні сфери людського буття – пізнання, переживання, активні стосунки з оточуючим і відбиваються у певних психологічних особливостях людини. А саме: здатність до акумуляції знань та здійснення самопізнання, забезпечення цілеспрямованої діяльності та певне ставлення особистості до когось або чогось.

Як свідчить аналіз літературних джерел, правосвідомість є однією з видових суспільної свідомості особистості (поряд з політичною, екологічною, економічною та іншими видами). Тому всі вищезазначені характеристики свідомості мають безпосереднє відношення і до феномена «правосвідомість». Як якість особистості, правосвідомість залежить від функціонуючого в суспільстві права і водночас впливає на процес правотворчості в ньому. Отже, правосвідомість пронизує основні сфери особистості – когнітивну, емоційно-вольову, діяльнісно-поведінкову.

Аналіз результатів дослідження стану розробленості проблеми у загальній та спеціальній психолого-педагогічній літературі засвідчив, що формування правосвідомості підростаючого покоління відбувається у процесі правової освіти, важливе значення у якій належить правовому вихованню. Процес викладання суспільствознавчих дисциплін у спеціальних загальноосвітніх навчальних закладах для дітей зі зниженим слухом, з одного боку, і процес оволодіння знаннями із цих предметів учнями, з іншого, мають певну особливість. Порушення діяльності слухового аналізатора, недостатня мовленнєва компетенція школярів зі зниженим слухом, своєрідність їх словесно-логічного мислення, пізнавальної діяльності, недостатність отримуваної інформації,

загальних знань, життєвого досвіду ускладнюють можливість вивчення суспільствознавчих дисциплін на такому рівні, на якому засвоюють їх учні загальноосвітніх шкіл. Водночас, знання, які засвоюють школярі зі зниженим слухом, часто мають інформативний характер, тому учням важко застосувати набуті знання у практичних ситуаціях, у повсякденному житті.

Таким чином, в ході дослідження висвітлено сучасні підходи до правового виховання підлітків зі зниженим слухом в умовах спеціального закладу освіти. Спланована та послідовна робота з правового виховання школярів зі зниженим слухом у позаурочний час, надання їм своєчасної допомоги, організація сприятливого клімату в дитячому колективі, створення умов для емоційних контактів, для творчого самовираження кожного, – створюють можливість формування високого рівня сформованості правосвідомості, є досить ефективними засобом профілактики правопорушень серед учнів зі зниженим слухом та сприяють адаптації випускників до життя у суспільстві.

Висновки до розділу 1

В ході аналізу науково-методичної, педагогічної, спеціальної, психологічної літератури висвітлено проблеми правового виховання підлітків сучасних освітніх закладів в педагогічній теорії і практиці. Знання права ще не забезпечує успіху правового виховання, хоча й наближує до вирішення більш складного завдання – організації спрямованого засвоєння вихованцями набутих знань, правильного оцінного ставлення до правових явищ, переростання правової поінформованості в переконання людини, в орієнтир її поведінки. Для цього необхідне особистісне емоційне сприйняття вихованцем правових знань, що сприятиме виробленню власної оцінки правових норм і формуванню готовності до їх дотримання.

З'ясовано, що правове виховання учнів середнього шкільного віку з порушеннями слуху є необхідною передумовою громадянського становлення особистості, їх гуманістичної спрямованості, моральної саморегуляції поведінки в системі «людина і право», «людина і закон». Вирішальне значення для

реалізації правового виховання у підлітковому віці мають спілкування, навчання, праця, самотворча діяльність. Причому усі види діяльності повинні бути взаємозв'язані між собою, носити творчий характер.

Проаналізовано особливості процесу правового виховання учнів середнього шкільного віку з порушеннями слуху, які полягають у врахуванні наступних закономірностей: врахування залежності правового виховання від суспільства як особливої сфери життєдіяльності людей (правове виховання як суспільне явище), залежність ефективності виховання поваги до прав людини від характеру відносин між вихователями і вихованцями, залежність ефективності правового виховання і розвитку поваги до прав людини від відповідності між цілями та способами їх реалізації.

Висвітлено сучасні підходи до правового виховання підлітків зі зниженим слухом в умовах спеціального закладу освіти, яке здійснюється в рамках освітньої галузі «Суспільствознавство», що представлена навчальними предметами «Етика», «Історія», «Правознавство». Ефективним засобом правового виховання учнів є використання таких форм роботи як диспути, юридичні вечори, вікторини, конкурси, підготовка учнівських робіт. Спланована та послідовна робота з правового виховання школярів зі зниженим слухом у позаурочний час, надання їм своєчасної допомоги, організація сприятливого клімату в дитячому колективі, створення умов для емоційних контактів, для творчого самовираження кожного, – створюють можливість формування високого рівня сформованості правосвідомості, є досить ефективними засобом профілактики правопорушень серед учнів зі зниженим слухом та сприяють адаптації випускників до життя у суспільстві.

Таким чином, вивчення процесу правового виховання підлітків зі зниженим слухом, усіх взаємопов'язаних його складових, розробка відповідного педагогічного забезпечення з використанням, передусім, можливостей позаурочної виховної роботи для дітей зі зниженим слухом потребують подальшого удосконалення.

РОЗДІЛ 2

ОРГАНІЗАЦІЯ ПРОЦЕСУ ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ ПІДЛІТКІВ ЗІ ЗНИЖЕНИМ СЛУХОМ В ОСВІТНЬОМУ ПРОЦЕСІ

2.1. Визначення рівнів сформованості правової вихованості підлітків зі зниженим слухом в умовах спеціальної школи

Теоретичний аналіз процесу правового виховання підлітків зі зниженим слухом здійснювався в ході експериментального дослідження. Його програма включала розв'язання наступних завдань:

1. Розкрити зміст дослідницької роботи, спрямованої на реалізацію мети дослідження.
2. Визначити стан сформованості правової вихованості підлітків зі зниженим слухом в умовах спеціальної школи.
3. Розробити модель правового виховання підлітків зі зниженим слухом в освітньому процесі спеціального закладу освіти.

У відповідності з метою і завданнями дослідження був розроблений план дослідно-експериментальної роботи, який включав два етапи:

Констатувальний етап. Метою даного етапу було визначення стану сформованості правової вихованості підлітків зі зниженим слухом в умовах спеціальної школи з метою подальшого використання отриманих результатів.

Формувальний етап. Метою цього етапу було обґрунтування й експериментальна перевірка змісту, форм і методів ефективної реалізації правового виховання підлітків зі зниженим слухом в освітньому процесі спеціального закладу освіти.

В експериментальній роботі були задіяні учні середніх класів КЗ «Київська спеціальна загальноосвітня школа-інтернат №18» (для слабочуючих дітей) м. Києва загальною кількістю 15 осіб. Вік дітей зі зниженим слухом складав від 15 до 16 років, експериментальною роботою були охоплені учні дев'ятих класів. Контингент досліджуваних складався із слабочуючих учнів.

З метою детального вивчення реального стану правового виховання підлітків зі зниженим слухом та подальшого дослідження цієї проблеми на основі аналізу філософської, юридичної, педагогічної наукової літератури з проблем правового виховання, уточнення мети, структури, психолого-педагогічних засад цього процесу було зроблено висновок, що критеріями правової вихованості підлітків зі зниженим слухом можуть стати: пізнавальний, емоційно-мотиваційний та діяльнісно-поведінковий [50; 61; 71].

Пізнавальний критерій виявляє свідоме засвоєння учнем правових знань і знань про суспільство, державу, людину, людство; розуміння різних світоглядних, соціальних, правових, політичних і економічних понять, систем відносин «людина – людина», «людина – держава», «людина – суспільство», «людина – Всесвіт», вміння бачити своє місце у суспільстві та світі, визначати свої права і роль у суспільстві, державі, робити узагальнення і власні висновки; застосовувати різноманітні наукові методи пізнання суспільного життя і навколишньої реальності; рівень логічного і абстрактного правового мислення та ін.

Емоційно-мотиваційний критерій визначає усвідомлення школярем його ставлення до суспільства, права, держави, людства; до подій і явищ, які відбуваються у своїй державі та у світі в цілому; його громадянську позицію; соціальну компетентність, ціннісні орієнтації, мотиви, ідеали, переконання. Суттєвими є такі показники:

- узагальнені правові оцінки фактів, явищ, подій і процесів (власні чи запозичені);
- погляди особистості на право, закон, державу, суспільство, на своє місце у ньому (сформовані чи аморфні);
- розуміння спрямованості системи власних правових знань (свідоме, недостатньо свідоме, відсутнє);
- готовність до засвоєння ідей правової освіти (достатня, низька, відсутня);

- переконаність у необхідності поповнення правових знань знаннями про державу, громадянські права й обов'язки, суспільство, людину (стійка, нестійка, відсутня);

- переконаність у необхідності саморозвитку та самовдосконалення (стійка, нестійка, відсутня);

- мотивація використання правових знань, правомірної поведінки (зовнішня чи внутрішня).

Діяльнісно-поведінковий критерій оцінює готовність особистості до реалізації власних правових переконань у практичній діяльності, визначає життєву активність і соціальну позицію старшокласника, наявність правових умінь і навичок, соціальну компетентність.

Показниками цього критерію є:

- уміння відстоювати і обґрунтовувати власні позиції, критично мислити, пояснювати взаємозв'язки і закономірності суспільного розвитку в цілому і зокрема у правовому відношенні;

- готовність до перенесення системи правових знань у ситуативну діяльність та втілення їх в особистісне ставлення до світу (готовність стійка, низька, відсутня);

- оволодіння учнем засобами самоаналізу, самовизначення, самореалізації, самооцінки; соціальна компетентність (сформована, несформована, у процесі розвитку);

- наявність умінь будувати життєві плани, проекти, робити власний життєвий вибір, оволодівати мистецтвом життєтворчості.

Залежно від ступеня сформованості тих чи інших характеристик та якостей підлітків зі зниженим слухом можна говорити про достатній, середній чи низький рівень правової вихованості (табл. 2.1).

Таблиця 2.1

Критерії та рівні правової вихованості підлітків зі зниженим слухом

Рівень правової вихованості	Критерій		
	пізнавальний (правові знання, мислення)	емоційно- мотиваційний (особисте ставлення до правових проблем, ціннісні орієнтації, переконання)	діяльнісно-поведінковий (стійка життєва і соціальна активність, участь у громадському житті, наявність правової позиції, умотивованість правомірної діяльності)
достатній	глибокі та системні, логічне мислення, уміння аналізувати, порівнювати та ін.	активно-позитивне, правові знання трансформовані у переконання, правові ідеали, загальнолюдські цінності тощо	соціальна активність, наявність життєвої, соціальної позиції, громадянська зрілість, умовленість правомірної діяльності та ін.
середній	недостатньо глибокі і систематизовані, логічне мислення	позитивно-стимульоване, частково знання трансформовані у переконання	вибірково-ситуативна активність, часткова визначеність життєвої і соціальної позиції, правомірна діяльність не завжди вмотивована
низький	поверхневі і фрагментарні, логіка у мисленні відсутня	негативно-індиферентне, переконання відсутні	пасивність, відсутність життєвої та соціальної позиції, правомірна поведінка визначається страхом перед покаранням

Завданням констатувального етапу експерименту було визначення стану сформованості правової вихованості підлітків зі зниженим слухом в умовах спеціальної школи. З цією метою були застосовані такі методи дослідження, як аналіз документів (планів роботи школи-інтернату, протоколів засідань педагогічних рад) і педагогічні спостереження; бесіди з педагогами та учнями;

анкетування (керівників, вчителів, вихователів, підлітків); експертна оцінка вирішення діагностичних задач, творчих завдань тощо.

Крім названих методів, до складу методичних процедур входила також методика аналізу навчальних програм, підручників, посібників, оскільки одним з важливих компонентів правового виховання є правова освіта школярів у процесі вивчення предметів соціально-гуманітарного циклу.

З метою експериментального підтвердження наявності такої проблеми проведено анкетування (додаток А, Б, В). Результати анкетування 12 педагогів та співбесід з ними засвідчили, що 41,7 % з них потрапили в школу-інтернат випадково і при нагоді змінили б місце роботи, а подекуди і професію. Це ще раз переконує, що успіх правового виховання залежить від прагнень і сподівань педагогів.

На запитання «Чого Вам не вистачає для успішного здійснення правового виховання?» 50,0 % педагогів назвали – знань, умінь і навичок; 8,3 % – таланту, здібностей; 16,6 % – часу; 25,0 % – прагнення, бажання.

Серед працівників шкіл-інтернатів, які безпосередньо здійснюють правовиховну діяльність у позаурочний час, центральне місце належить вихователю, людині, яка найближче стоїть до дітей. Вивчення діяльності свідчить про те, що вони розуміють необхідність правовиховної роботи і в цілому орієнтуються у її напрямках. Водночас вони не завжди можуть визначити виховні завдання, вибрати оптимальні форми і методи виховних впливів, відчують значні труднощі (41,7 %) у здійсненні індивідуальної роботи щодо формування правомірної поведінки підлітків зі зниженим слухом. Традиційне проведення виховних годин не може вирішити всього комплексу проблем, які виникають у процесі формування правомірної поведінки, і 66,7 % вихователів вважають, що така форма позакласної роботи малоефективна через відсутність у ній організаційно-регламентаційних моментів, недосконалість методики проведення позакласних заходів.

Бесіди з учителями та вихователями, аналіз результатів анкетного опитування свідчать про те, що вони усвідомлюють актуальність проблеми

правового виховання і розвитку правової культури учнівської, але конкретних практичних шляхів розв'язання цієї проблеми не окреслювали. Досить часто (75,0 %) спостерігалось ототожнення вихователями понять «правова культура», «правове виховання» і «правова освіта», а як результат, зміст правової культури обмежується лише засвоєнням учнями основ правових знань, методика її формування – проведенням відповідних виховних годин, бесід, у кращому випадку – зустрічі з юристами. Проведення нетрадиційних уроків з основ правознавства із залученням школярів до активного обговорення проблем, розв'язання різних правових ситуацій, творче вирішення правових проектів також не практикувалось.

У процесі проведення констатувального етапу експерименту цікавило, які форми і методи добирають педагоги для виховання тих чи інших якостей учнів, формування правових знань у позаурочній діяльності. Результати аналізу відповідей засвідчують, що «відданість цінностям свободи і прав людини» педагоги виховують за допомогою лекцій, диспутів, виховних годин, формуючи при цьому правові знання та норми поведінки (так вважає 58,3 % педагогів). «Законослухняність, повагу до Конституції та інших норм і правил суспільного життя» педагоги виховують шляхом проведення бесід, виховних годин, зустрічей з працівниками правоохоронних органів, де вивчаються статті Конституції України та Кримінального кодексу (ствердили 50,0 % педагогів). «Відсутність дискримінаційної тенденції щодо прав іншої людини» формується за допомогою індивідуальних бесід, диспутів, де прищеплюється повага до прав та свобод інших людей, взаємоповага (визначили 33,3 % педагогів). Виховання «принципового ставлення до порушення законів і норм суспільного життя» педагоги здійснюють за допомогою обговорень статей, диспутів, перегляду фільмів, де прищеплюють почуття поваги до конституційних прав людини, нетерпимість до порушення прав іншої людини (констатували 25,0 % педагогів).

Повагу до власних прав, вміння їх відстоювати здійснюють у процесі обговорення статей, кінофільмів, бесід, «круглих столів», на яких виховуються почуття самоповаги, гідності тощо (вважає 58,3 % педагогів).

Самооцінка педагогів щодо своїх досягнень у правовому вихованні завищена, про що свідчить недостатній рівень правових знань, якостей їхніх вихованців.

Аналіз результатів констатувального етапу експерименту дає підстави для висновку, що у правовиховній роботі спеціального закладу освіти існують певні недоліки: у її змісті переважають питання кримінального права; перевага надається вивченню прав особистості, менше уваги звертають на вивчення обов'язків; недостатньо наголошується на питанні особистої відповідальності людини за свою поведінку; відсутнє обґрунтування справедливості правових норм в їх інтерпретації; головний акцент робиться на заборонах, обмеженнях замість розкриття змісту їх моральних засад; відчувається розрив між змістом правових норм і конкретною поведінкою учнів.

У констатувальному етапі експерименту брали участь 17 учнів зі зниженим слухом 9-х класів. Аналіз блоку питань стосовно становища дитини у школі дав такі результати: позитивне відношення до школи відчують 64,7 % респондентів, 35,3 % – негативне; при цьому спостерігається позитивне ставлення до вчителів у 58,8 % респондентів, а негативне – у 41,2 %. 70,6 % учнів відчують до себе позитивне ставлення класного колективу, 29,4 % – дискомфорт у класі.

Під час вивчення відповідей на запитання, які окреслюють коло ціннісних орієнтацій, були отримані такі результати: високий матеріальний рівень забезпечення – 35,3 %; високий культурний та освітній рівень – 17,6 %.

Вивчаючи стан дітей у суспільстві, виявлено, що 29,5 % задоволені своїм теперішнім станом (23,5 % – не задоволені), при цьому – 47,1 % опитаних задоволені тим, як вони проводять свій вільний час. При конкретизації питань щодо проведення вільного часу були отримані відповіді: найкращий відпочинок – це гуляння по місту, збори в під'їздах, дискотеки, перегляд фільмів-бойовиків, сюжети яких розкривають смерть та насилля, – 52,9 % респондентів. При цьому виявлено, що 23,5 % вживають алкоголь; 17,6 % – впевнені, що хоча б раз необхідно спробувати наркотики.

Аналіз блоку питань стосовно правової освіти серед респондентів, засвідчив, що основним джерелом отримання інформації є: бесіди на класних, шкільних зборах – 17,6 %; вчинки товаришів і знайомих, які мали справу з поліцією – 29,4 %; батьки – 35,3 %; засоби масової інформації – 11,8 %; власний досвід – 11,8 %; Конституція – 5,9 %.

Аналіз відповідей підлітків зі зниженим слухом на запитання анкет, творчих завдань, діагностичних задач дає підстави стверджувати про недостатній рівень їхніх правових знань. Зокрема, учні не можуть дати усвідомленого визначення прав і свобод людини, її обов'язків, погано ознайомлені з головними положеннями Конституції України, практично невідомою для них є Загальна декларація прав людини. Учням, які брали участь в експерименті, було запропоновано дати визначення ключових понять (зокрема, таких як: право і обов'язок, правомірна поведінка і покарання, закон і злочин, суспільство, держава, правовий і соціальний захист, громадянськість, культура, духовність, світогляд, політика тощо). Аналіз відповідей свідчить про низький рівень розуміння сутності цих базових понять. 64,7 % старшокласників не могли дати визначення права, правомірної поведінки особистості, 52,9 % опитаних – це поняття розкривають як «знати свої права і обов'язки», 35,3 % – «знати Конституцію України», у цей же час конкретного визначення права дати не можуть. Лише 11,8 % опитаних правомірну діяльність вбачають не лише у дотриманні правових норм, й у готовності вести боротьбу з порушниками норм моралі та права. 11,8 % опитаних учнів 9-х класів правомірну поведінку особистості визначають як усвідомлення свого місця у системі правовідносин у суспільстві та як переконання у певних ситуаціях відстоювати свою правову точку зору.

Більше половини опитаних не змогли дати відповідь на відкрите запитання «Як співвідносяться між собою природні права та права, встановлені суспільством або державою?», «Чи має людина якісь права від народження?». У 76,5 % підлітків зі зниженим слухом великі труднощі викликало завдання: «Спираючись на Загальну декларацію прав людини, проаналізуйте, як

забезпечується дотримання цих прав у нашій державі», 64,7 % учнів не змогли обґрунтувати необхідність нерозривного зв'язку між правами та обов'язками людини. Обмеженими є розуміння учнями суті почуття особистої відповідальності. Так, наприклад, на запитання «Як ти вважаєш, чому розвиток демократії повинен супроводжуватися зростанням почуття особистої відповідальності?» 58,8 % респондентів відповіли «не знаю» або ж «ніколи не замислювався». Примітивними були відповіді на відкрите запитання «Які людські обов'язки ти вважаєш для себе найголовнішими?», відповідь була практично єдиною – працювати. Підлітки не розуміють сутності поняття правової культури, вони вважають, що головним показником культури є знання Конституції України і основ права (82,4 %). Під час аналізу правової ситуації («обважування на ринку під час купівлі печива») переважна більшість учнів були пасивними спостерігачами, тобто вони добре розуміли, що «продавець» порушив закон, подумки засуджували його вчинок, однак активно не висловлювалися щодо цього, і громадського осуду його протизаконних дій не було. Спостерігається правова некомпетентність і пасивність школярів, страх висловлювати власні думки вголос, розмірковувати; відсутні навички вести дискусії, дискутувати, вміння відстоювати свої переконання і права.

Під час бесід із підлітками зі зниженим слухом з'ясувалося, що учні середніх класів означеної нозології дають оцінки правовим фактам не тільки з позицій самого права і положень закону, а й з позиції практики його застосування. І якщо така практика не збігається з тим, що записано в праві, у вихованців створюється враження про формальність правових приписів («закон – одне, а життя – інше»). Учні порівнюють правові норми з фактами із життя. Окремі факти недотримання закону вони інколи схильні узагальнювати і робити висновок про безкарність відповідних вчинків. Зазначимо принагідно, що у вихованців, батьків яких засуджено, спостерігається деформація ціннісних орієнтацій, правові цінності для них не мають особливого значення, моральні й правові ідеали тлумачаться обмежено, однобічно і егоїстично. Їм властива подвійність моральних суджень і нелогічність вчинків, нещирість і лицемірство.

Для них типовими є хибні поняття самолюбства і товаришування, що подеколи призводить до правопорушень.

Вихованці здебільшого не вміють порівнювати свою поведінку з законом і мислити правовими категоріями. Вони зазвичай оперують оцінками «добре» і «погано». «Погане» може бути просто аморальним, а може бути водночас і протиправним з усіма висновками.

Із бесід з вихованцями з'ясувалося, що серед них поширеною є переоцінка ролі мотиву правопорушення: якщо людина порушила закон з благородних спонукань, у чомусь виправданих, то вона не повинна нести правову відповідальність, вважають вони. Поряд з цим для підлітків зі зниженим слухом властива недооцінка об'єктивної небезпеки скоєного та важкості його наслідків.

Бесіди із підлітками зі зниженим слухом засвідчують, що багато вихованців мають доволі поверхове уявлення про функції правоохоронних органів, погано обізнані з їх цілями, повноваженнями і призначенням. Чимало підлітків не знають, наприклад, при досягненні якого віку молода людина може влаштуватися на роботу, нести кримінальну відповідальність, укладати громадянсько-правові угоди, брати шлюб тощо.

Найвагомішим мотивом правомірної поведінки виступає побоювання покарання – 41,2 % ; 29,4% вихованців дотримуються правових норм тому, що так роблять інші, бояться осуду друзів, педагогів, громадськості; 23,5 % учнів не вірять у доцільність дотримання закону, і тільки 17,6 % вихованців не порушують закон внаслідок правової переконаності.

Характеристика правопорушень серед учнів 9-х класів свідчить, що найбільше їх здійснюється через незнання норм цивільного права.

На питання «Хто, на Вашу думку, має відповідати за хуліганські дії неповнолітніх?» 41,2 % відповіли, що відповідатимуть самі неповнолітні; 58,8 % вважають, що відповідати за хуліганські дії підлітків будуть педагоги.

Анкетування, яке проводилося серед підлітків зі зниженим слухом з метою виявлення рівня знань споживчих прав, показало надзвичайно низький

результат: учні не знають своїх прав як споживачі, не орієнтуються в ринкових відносинах.

Таким чином, ці діти виховувались у різних умовах, мають різний соціальний досвід, по-різному оцінюють норми права. Так, у дітей, які від народження виховуються у громадських закладах, є специфічні відхилення в розумінні прав і обов'язків людини, серед них поширені споживацькі погляди.

В ході аналізу педагогічної, спеціальної, психологічної літератури визначено два рівні дефектності правосвідомості неповнолітніх. У першому деформація має приватний характер, тобто вихованець у принципі переконаний у правильності і справедливості правових вимог і необхідності їх дотримання. Однак при цьому він не вміє застосовувати загальні вимоги до конкретної ситуації, неправильно розуміє зміст окремих вимог, йде на правопорушення, задовольняючи власні бажання та інтереси. Повторюючись і розвиваючись, такі перекручення призводять до наступного ступеня деформації правосвідомості – нігілістичного ставлення до права загалом, переконання, що правові вимоги і заборони мають лише формальний характер і керуватися треба своїми бажаннями та інтересами.

Специфічним недоліком правової свідомості окремих учнів є хибні уявлення про зміст правових норм. Вони визнають наявність низки заборон, але неправильно уявляють собі їх суть, наслідки невиконання. Багато з них упевнені, що за правопорушення відповідають лише дорослі, а неповнолітні нібито звільняються від такої відповідальності. Вони не переконані в дієвості положення, що «незнання закону не звільняє від відповідальності тих, хто його порушує», нерідко не вміють зіставляти свої дії та вчинки з вимогами права. Коли їм доводиться давати правову оцінку конкретному правопорушенню, старшокласники виходять з власних уявлень про протиправне, що, як правило, ґрунтуються не на знаннях конкретних положень закону, а передусім на відомих нормах звичайного права.

Важливим показником рівня правової вихованості є мотиви правомірної поведінки, оскільки одні діють згідно з нормами з переконаності; другі – тільки

тому, що побоюються можливого покарання; треті гарною поведінкою намагаються досягти своїх егоїстичних цілей; четверті – тому, що їхню поведінку контролюють; п'яті звикли виконувати правила співжиття. Звісно, педагог мусить знати, якими мотивами керується учень, виконуючи норми закону і формувати в учнів нетерпиме ставлення до правопорушень і злочинності, прагнення взяти посильну участь у боротьбі з цими негативними явищами, вміння протистояти негативним впливам.

На підставі вивчення мотивів дотримання встановленого законом права ми вирізнили кілька груп вихованців.

I група – соціально активні вихованці. Правові норми виконують на основі сформованих переконань, бажанні керуватися правовими нормами і захищати їх.

II група – пасивні вихованці. Виконання правових норм для цієї групи підлітків зі зниженим слухом виступає наслідком пристосування до життєвих обставин, підпорядкування своєї поведінки до думки і дій оточуючих.

III група – вихованці, котрі в своїй поведінці не виходять за рамки закону через побоювання застосування до них покарання, втрати довіри друзів і педагогів або громадського осуду.

IV група – старшокласники, котрі своєю поведінкою демонструють недовіру і байдужість до виконання правових норм.

Для вихованців першої групи характерна активна правова поведінка. У них сформована переконаність у необхідності дотримання правових норм, що її як мотив можна схарактеризувати: «моральна згода з правом». Правова переконаність, ґрунтована на високих моральних критеріях обов'язку, відповідальності і совісті, стає дуже важливою силою правомірної поведінки. Соціальна активність особистості виявляється в конкретному ставленні до суспільно корисної діяльності. Розв'язання соціальних завдань, участь у житті колективу, суспільства, здатність висувати нові суспільні завдання і справи, брати на себе відповідальність за їх вирішення – ці ознаки визначають суспільну позицію людини, слугують основою виявлення громадянської зрілості особистості, її відповідальності.

Вихованцям другої групи притаманна пасивна поведінка. Вихованці цієї групи дотримуються норм права, проте в реальності їх поведінка не є результатом добровільного прийняття особистістю правових вимог, це пасивне їх дотримання, підпорядкування своєї поведінки думці оточуючих. У соціальній психології таку поведінку називають конформістською (від латинського слова *conformis* – подібний, відповідний). Цим терміном зазвичай іменують тиск групи на індивіда, внаслідок чого він приймає думку і позицію групи, щоб уникнути конфлікту з нею, нерідко конформізм припускає зовнішню згоду з групою при внутрішній розбіжності з думкою більшості [20].

Такий тип поведінки буває позитивним (соціально корисним), якщо мати на увазі дотримання соціальних норм поведінки; а також негативний (соціально шкідливим), якщо йдеться про підкорення антисуспільним поглядам і «традиціям» [59].

Мотиви такої правової поведінки зумовлені пасивним ставленням людини до існуючого правового порядку; бажанням уникнути осуду з боку колективу, побоювання втратити довіру друзів або вихователів. Хоча таку поведінку можна визнати соціально корисним явищем, оскільки вихованець дотримується правових норм, але вона не може бути зразком, без його активного ставлення до них.

Вихованці, яких ми віднесли до третьої групи, виконують правові норми через побоювання покарань. Саме в середовищі таких учнів найчастіше формуються суспільно небезпечні індивіди, які відхиляються від соціальних норм поведінки. Цей тип особистості характеризується крайнім раціоналізмом, вигодою від своїх вчинків: моральна основа йому невластива, оскільки головним обмеженням слугує страх. Саме тому така особистість являє собою об'єкт цілеспрямованого впливу, застосування всього комплексу виховних засобів і методів, щоб добитися дотримання нею правових норм у всіх життєвих ситуаціях.

Підлітки зі зниженим слухом, які були віднесені до четвертої групи, скептично ставляться до виконання правових норм, усією своєю поведінкою демонструють недовіру до закону.

Педагогічні спостереження, бесіди з учнями і педагогами засвідчили, що вихованці не завжди вміють застосовувати одержані правові знання на практиці, давати правильну оцінку конкретним діям. Наприклад, учні не наважуються оцінювати як злочин обшукування їхніми ровесниками кишень, привласнення грошей, спричинення тілесних ушкоджень внаслідок застосування рогатки тощо.

Результати констатувального етапу експерименту свідчать, що підлітки зі зниженим слухом реально не уявляють соціальну роль закону, його значущість як регулятора суспільних відносин, а розглядають законодавство як систему численних заборон. Так, 41,2 % підлітків вважають, що закони – це система заборон та переліку заходів покарання, 58,8 % вважають, що закон існує для того, щоб його дотримуватися (додаток В).

Із бесід зі школярами переконалися, що вони дуже рідко замислюються над тим, як створюються закони, для чого, чому власне так, а не інакше вирішують певні питання, яку роль відіграють у житті суспільства і кожної людини, чому неприпустиме їх порушення.

Для виявлення рівнів правової вихованості підлітків зі зниженим слухом було використано метод експертної оцінки. На методично-інструктивному семінарі педагоги були ознайомлені з методикою проведення експертної оцінки правової вихованості, отримали розроблені характеристики рівнів правової вихованості учнів та кількісне вираження кожного рівня.

Педагоги здійснювали експертну оцінку рівня проявів правової вихованості не в цілому, а кожної якості окремо, причому на кожного підлітка зі зниженим слухом (додаток Г, Д).

Визначилися показники сформованості таких правових якостей, як:

1. Відданість цінностям свободи і прав людини:
 - а) має доступні знання про самоцінність людини та її право;

б) розглядає свободу, недоторканість права оточуючих людей як вищу цінність;

в) у повсякденних стосунках з товаришами та вчителями виявляє повагу до їх людської гідності та особистих прав.

2. Законослухняність, повага до Конституції та інших норм, правил суспільного життя:

а) знає основні положення Конституції країни, вимоги до некримінальної поведінки, правила і закони перебування в школі-інтернаті;

б) переконаний у справедливості та доцільності зазначених законів і норм;

в) має стійкі навички виконання правил і норм поведінки в школі.

3. Відсутність дискримінаційної тенденції щодо прав іншої людини:

а) розуміння рівності людей незалежно від раси, національності, релігійних поглядів, матеріального становища, особистих рис тощо;

б) непримиренне ставлення до будь-яких норм дискримінації, насилля, обмеження прав оточуючих у повсякденному житті;

в) в особистій поведінці дотримується принципів справедливості та недоторканості до іншої особи.

4. Принципове і непримиренне ставлення до порушення законів і норм суспільного життя:

а) усвідомлення небезпеки порушення законів і норм шкільного життя як основи захищеності кожного;

б) виявляє гостру, емоційну реакцію на порушення правил і норм поведінки;

в) бере особисту участь у підтриманні правил і норм поведінки в школі.

5. Повага до власних прав, уміння їх відстоювати:

а) знає свої права як члена суспільства, як учня навчального закладу;

б) небайдуже ставлення до порушення прав;

в) уміє відстоювати свої права у будь-яких ситуаціях.

Умовно було виділено рівні правової вихованості: достатній, середній та низький.

Достатній рівень вихованості в учня певної правової якості означає найбільш повний її прояв у його знаннях, ставленні, поведінці; виявляється ця якість незалежно від обставин, ситуації та спеціального педагогічного впливу.

Середній рівень вихованості в учня правової якості означає, що вона виявляється не завжди, в окремих ситуаціях, характеризується непослідовністю і нестійкістю, перевагою знань над поведінкою учня, певною мірою залежить від спонукань ззовні.

Низький рівень вихованості в учня правової якості визначається відсутністю необхідних знань, байдужим або негативним ставленням до них, недостатнім розвитком правової поведінки або негативними діями (додаток Е).

Узагальнюючи оцінки експертів, було визначено кількісне визначення показника рівня спочатку за кожним критерієм окремо, а вже після того виводився загальний рівень проявів кожної з названих якостей. Результати масового анкетування відобразили у зведеній таблиці особистих правових якостей учнів (табл. 2.2).

Таблиця 2.2

Показники правових якостей в учнів середнього шкільного віку зі зниженим слухом (у %)

№ з/п	Правові якості	%
1	Відданість цінностям свободи і прав людини	23,5
2	Законослухняність, повага до Конституції та інших норм і правил суспільного життя	17,6
3	Відсутність дискримінаційної тенденції щодо прав іншої людини	23,5
4	Принципове і непримиренне ставлення до порушення законів і норм суспільного життя	11,8
5	Повага до власних прав, уміння їх відстоювати	23,5

Як видно з таблиці, найбільший відсоток (23,5 %) підлітків зі зниженим слухом з проявом такої правової якості, як відданість цінностям свободи і прав людини, найменший відсоток школярів (11,8 %) мають прояв такої якості, як принципове і непримиренне ставлення до порушення законів і норм суспільного життя.

Насторожує той факт, що підлітків зі зниженим слухом недостатньо турбує «принципове ставлення до порушення законів і норм суспільного життя», «відсутність дискримінаційної тенденції щодо прав іншої людини», «законослухняність, повага до Конституції та інших норм і правил суспільного життя».

Таким чином, результати констатувального етапу експерименту дають підстави стверджувати, що стан сформованості правової вихованості підлітків зі зниженим слухом в умовах спеціальної школи перебуває на низькому рівні. Причиною такого становища є недоліки правовиховної роботи у спеціальному закладі освіти, використання пасивних її форм, ігнорування особливостей психологічного розвитку особистості у підлітковому віці. Головними суперечностями правового виховання підлітків зі зниженим слухом є суперечності між: існуючими потребами у формуванні належного рівня правової культури особистості й недостатнім рівнем розвитку науково-методичної роботи щодо виховання правової культури; між моральним розвитком учнів та їх інтелектуальним розвитком, що потребує розробки наукового обґрунтування і експериментальної перевірки форм і методів вирішення зазначених суперечностей.

2.2. Напрями правового виховання учнів середнього шкільного віку з порушеннями слуху в освітньому процесі

Головною метою процесу правового виховання учнів середнього шкільного віку з порушеннями слуху є глибоке й усвідомлене сприйняття правових знань, формування умінь і навичок їх практичного застосування, максимальне сприяння розвитку правової свідомості підлітків, становленню

їхньої соціально активної особистості, соціальному та індивідуальному їхньому самовизначенню; формуванню правової культури та свідомої доброчинної життєвої позиції учнівської молоді.

Фундаментальним принципом правового виховання є принцип гуманоцентризму, який передбачає, що головним предметом є людина, її права і обов'язки, потреби, інтереси, цілі, діяльність тощо. Важливою умовою ефективності правового виховання підлітків зі зниженим слухом є така організація навчально-виховної діяльності, яка ґрунтувалася б на демократичних принципах управління, без тиску і приниження, з чітко означеними правами і обов'язками педагогів і учнів. Тільки у співпраці й взаєморозумінні можливе розкриття творчих можливостей молодой людини – вільного громадянина вільного суспільства.

До основних принципів організації навчально-виховного процесу учнів середнього шкільного віку з порушеннями слуху є:

1. Принцип гуманізації взаємин педагогів і підлітків, який передбачає виховання молодой людини незалежністю та свободою і сприйняття її педагогом як вищої життєвої цінності; визнання її права на соціальний захист, розвиток здібностей і виявлення індивідуальності, самореалізацію сутнісних сил особистості.

2. Принцип демократизації, що передбачає усунення авторитарного стилю в організації навчально-виховного процесу, утвердження таких форм і методів навчання і виховання, які сприяють формуванню загальної культури особистості школяра.

3. Принцип індивідуалізації та диференціації навчально-виховної діяльності, який включає обов'язкове врахування індивідуальних і вікових особливостей соціального, духовного, психологічного, фізичного розвитку школярів, їхньої життєвої позиції, досвіду, активності, рівня розвитку світогляду і відповідно побудову на цій основі програми особистісного становлення і зрілості старшокласників, їхньої світоглядної та правової культури.

4. Принцип творчої діяльності та самостійності, який передбачає спрямованість навчальної і позаурочної діяльності на розкриття творчих сил школяра, розвиток його самостійності шляхом залучення до різних видів творчої діяльності, вирішення проблемних завдань. Творча діяльність на уроках і в позаурочній діяльності сприяє підвищенню пізнавальної мотивації до праці, розвитку інтелекту, розкриттю здібностей.

5. Принцип психологізації навчально-виховного процесу, який вимагає формування активної життєвої позиції школяра, його гуманістичної спрямованості, реалізації потенційних можливостей. В основі кожного уроку і виховного заходу мусить бути учень з його почуттями, думками, ідеалами, переживаннями, з його «Я» – концепцією.

6. Принцип урахування духовних потреб і пізнавальних інтересів підлітків, який повинен коригувати зміст, форми і методи навчально-виховного процесу.

Серед напрямів правового виховання учнів середнього шкільного віку з порушеннями слуху в освітньому процесі виділяють орієнтацію на особистісно орієнтований підхід до навчання і виховання: орієнтація педагога на особистість вихованця як мету, суб'єкт, результат і показник ефективності виховання; створення умов для розвитку індивідуальних здібностей учня та його самореалізації у різних видах творчої діяльності; задоволення потреб школяра та інтересів, визнання його суверенності, прав і свобод. Вирішення цих завдань забезпечується суб'єкт-суб'єктною взаємодією педагога і вихованців на основі діалогу з ними, гуманним характером їхніх взаємин.

Наступним напрямом є створення в спеціальних закладах освіти правового поля особистості як способу організації життя вихованців, який забезпечує формування життєвої стратегії стійкого розвитку особистості на позитивних морально-правових засадах.

Важливою умовою ефективності правового виховання є створення у процесі її реалізації ситуацій успіху. Діяльність, яка приносить успіх і задоволення суб'єкту, буде ефективно впливати на формування правової

свідомості й зрештою правової активності. Не є чинником виховання діяльність, яка здійснюється примусово або за необхідністю.

Напрями правового виховання учнів середнього шкільного віку з порушеннями слуху спрямовані на опанування системою знань і вмінь, адекватних структурі та змісту їх навчання й виховання, і водночас сприяють перетворенню цих знань та вмінь на їхні особисті якості.

Орієнтовна тематика занять передбачає засвоєння правових знань та умінь учнів середнього шкільного віку з порушеннями слуху.

Тема I. Морально-правові засади суспільного життя

1. Моральні цінності українського народу.
2. Сутність, зміст поняття гуманізму.
3. Поняття справедливості, толерантності, милосердя, честі, гідності в менталітеті українського народу.
4. Мораль і право. Звичаєве право українців.

Тема II. Права людини і дитини

1. Права людини, її самоцінність.
2. Права та свободи дитини.
3. Єдність прав та обов'язків.
4. Права та обов'язки учня школи-інтернату.
5. Єдність свободи і відповідальності особистості.

Тема III. Конституція – основний закон України

1. Поняття, сутність та класифікація конституцій.
2. Конституційні права, свободи і обов'язки людини і громадянина.
3. Невідчужуваність і непорушність прав і свобод.
4. Поняття громадянства.

Тема IV. Рівноправність і право на збереження своєї індивідуальності

1. Поняття полікультурності.
2. Поняття рівноправності громадян.
3. Право на рівний захист перед законом.
4. Право на захист від расової, релігійної чи будь-якої іншої експлуатації.

5. Взаємозв'язок прав власних та іншої людини.

Тема V. Охорона дитинства в Україні

1. Законодавство України про зміцнення та охорону здоров'я дітей і підлітків.

2. Забезпечення права на освіту.

3. Праця неповнолітніх.

4. Дитина в несприятливих та екстремальних ситуаціях.

Тема VI. Шлюб та сім'я в Україні

1. Шлюб: порядок укладання і розірвання.

2. Права і обов'язки батьків і дітей.

3. Державна допомога сім'ям з дітьми.

Тема VII. Відповідальність особистості

1. Поняття відповідальності.

2. Єдність свободи і відповідальності особистості.

3. Адміністративна відповідальність неповнолітніх.

4. Кримінальна відповідальність і покарання неповнолітніх.

5. Особливості провадження у справах про злочин неповнолітніх.

Тема VIII. Захист власних прав та інтересів

1. Характер міжособистих взаємин в учнівському середовищі.

2. Що таке конфлікт? Способи його розв'язання.

3. Як не стати жертвою злочину.

4. Служби допомоги дітям.

5. Спілкування з правоохоронними органами.

Правова освіта школярів повинна мати практичну спрямованість, у результаті цілеспрямованої спільної діяльності педагогів і вихованців в останніх необхідно сформулювати такі вміння: знаходити правову інформацію; правильно оформляти документи, необхідні для влаштування на роботу, навчання та ін.; свідомо використовувати правові знання відповідно до конкретної ситуації; користуватися своїми правами, не забуваючи про свої обов'язки; захищати свої права, не порушуючи прав інших; гідно, тактовно, коректно відстоювати свої

інтереси, право на індивідуальність; визначати, до кого звернутися за допомогою щодо захисту своїх прав; протистояти тиску з метою схвалення до протиправних дій; правомірно реагувати на неправомірні дії однолітків; бути активним у роз'ясненні правових норм одноліткам і молодшим школярам.

Зміст програми правового виховання реалізується перш за все у процесі проведення проблемних розвиваючих уроків. Можна виділити три головні етапи такого уроку:

– перший етап – попередня актуалізація у свідомості школярів системи раніше засвоєних правових знань і умінь, отриманих не лише на уроках курсу «Правознавство», а й на уроках інших предметів: всесвітня історія, історія України, економічна і соціальна географія України та ін. Актуалізація опорних знань виконує одночасно дві функції: як форма реалізації принципу наступності й систематичності у навчанні; як об'єктивна умова міцності та ґрунтовності запам'ятовування і свідомого засвоєння знань. Застосовуються такі форми організації навчально-пізнавальної діяльності, як: аналіз правових текстів; створення і вирішення правових проблемних ситуацій; тести з інтерпретацією результатів; бліц-анкетування з обробкою результатів; письмове та усне опитування; правовий практикум; реферативне повідомлення і т. д.

Другий етап – вивчення нового матеріалу, формування нових понять, засвоєння знань, набуття певних конкретних умінь і навичок. Застосовані форми навчальної діяльності: правовий експеримент, самостійний розв'язок пізнавальних задач, аналіз проблемних ситуацій, колективний пошук розв'язання проблеми на основі запропонованих варіантів та ін.

На третьому етапі здійснюється застосування вивченого матеріалу на практиці з метою його свідомого засвоєння. Можливі форми діяльності: розв'язання проблемних ситуацій, ділові та рольові ігри, захисти творчих проєктів, диспути, дискусії, аналіз творчих робіт тощо.

Проведення інтегрованих уроків сприяє: засвоєнню учнями знань про людину і суспільство, місце людини у суспільстві, її права і обов'язки; формуванню правової свідомості, правового мислення й ідеалів, розвитку на цій

основі переконань і правових мотивів правомірної діяльності; аналізу системи відношень «Я – інші люди», «Я – суспільство», «Я – культура», «Я – природа», «Я – сам».

Ефективна реалізація освітніх, розвиваючих, виховних можливостей традиційних за типом і структурою уроків забезпечує виконання таких основних функцій, як: розвиток правового інтелекту, осмислення взаємозв'язку явищ і процесів у навколишньому світі, вироблення власного ставлення до реальності; формування правосвідомості старшокласника; самопізнання, оволодіння навиками і засобами самооцінки, самореалізації, самовиховання і саморозвитку; розвиток творчих здібностей учнів, їхніх комунікативних умінь і навичок, профорієнтація; формування гуманістичних правових відносин, пріоритетів моральних цінностей, виховання правової культури; формування світогляду старшокласника, його життєвої позиції, соціальної компетентності, громадянської зрілості [76].

Рекомендовані форми і методи організації навчально-пізнавальної діяльності: ділові, рольові, організаційно-діяльнісні ігри, дискусії, диспути, дебати, «круглі столи», конкурси творчих проєктів, захисти творчих ідей і робіт, прес-конференції, тренінги, лекції, бесіди, діалоги-роздуми, ринги, реферативні повідомлення, моделювання й аналіз ситуацій, анкетування, тестування тощо.

У програмі правового виховання старшокласників у школах-інтернатах важливе місце належить організації їх самостійної роботи. Під час дослідницько-експериментальної роботи використовувалися, наприклад, такі форми організації самостійної роботи школярів, як: складання схем, які б розкривали логічні зв'язки, структуру різних явищ і процесів; робота з програмованими питальниками і завданнями, які вміщали інформацію у вигляді готових відповідей; короткі твори, в яких учні відтворюють відповіді до проблеми, яка вивчається; вирішення пізнавальних задач, які вимагають самостійного доведення, порівняння; інтерв'ю, які учні, готуючись до уроку, беруть у батьків, посадових осіб, друзів, рідних; підбір поточної інформації з проблем, які вивчаються.

Логічним продовженням правової освіти і виховання старшокласників є система позаурочної діяльності учнів, яка містить:

а) орієнтовну тематику бесід: «Я – громадянин України», «Конституція України», «Правила суспільного життя», «Свободи і права людини», «Гідність людини», «Особистість і закон», «Духовна краса людини», «Закон і право», «Моя участь у житті суспільства», «Якою я бачу свою державу у майбутньому?!»;

б) *брифінги*: з приводу урядових рішень (слухаються повідомлення, ставляться запитання, йде обговорення).

в) *диспути*: «Я і мої реальні права», «Право бути Людиною!», «Я серед людей», «Чи важко бути справжнім громадянином своєї держави», «Про мету життя і шляхи її здійснення», «Я – українець» та ін.;

г) *відверті розмови*: «Якщо мій друг став злочинцем?», «Гідна поведінка», «Як боротися зі спокусами», «Які мої ровесники»;

г) *години спілкування*: «Моє ставлення до прав і свобод людини», «Поговоримо про основний закон України»;

д) *захист учнівських проектів*;

е) *бесіди-роздуми*: «Мої права і свободи», «Я і побудова правової держави» тощо;

є) *дискусії* «Норми і правила суспільного життя»;

ж) *ігри*: сюжетно-рольові, імітаційні, ілюстративні, пошуково-рольові, комунікативні, ділові, позиційні та інші;

з) *інші види*: участь у ярмарках солідарності, ярмарках-продажу саморобок, благодійних марафонах тощо; суспільно корисна милосердна діяльність.

Під час реалізації програми велике значення у навчально-виховному процесі відіграють такі форми і методи, як:

– *мозкова атака* – у парах, малих чи великих групах швидко генеруються і фіксуються (письмово чи усно) всі ідеї (коментарі) щодо заданої теми;

– *вивчення прикладів з практики* – індивідуально або в малих групах учням презентується тема або ситуація з реального життя, питання, які учні

обговорюють, аналізують, приймають рішення, вирішують проблеми, розвивають і доповідають про суть дискусії;

– *дискусія та диспут* як один із найдієвіших засобів засвоєння (пізнання) навчальної теми (проблеми) повинні стати обов’язковими для кожного вчителя і вихователя;

– *дебати* – учасники індивідуально або у малих групах обирають певні позиції, які стосуються теми, що обговорюється;

– *ігри рольові* – презентуються ситуації, які є типовими у реальному житті;

– *групове дослідження і захист проектів* – підлітки розбиваються на групи, обирають тему для дослідження, самостійно обирають зміст, форми, ролі, девіз дослідження, проводять збір інформації, аналізують, дають оцінку даним, роблять висновки, розробляють конкретні пропозиції щодо вирішення тієї чи іншої проблеми (проекту) і захищають їх перед усім класом (школою, батьками, громадськістю);

– *письмові завдання* – учням пропонується дискусійна тема, питання, проблема, завдання, і вони повинні висловити свої думки у письмовій формі перед тим, як аудиторія буде розглядати їх усно, та ін.

Під час реалізації програми правового виховання підлітків зі зниженим слухом навчально-виховний процес у спеціальному закладі освіти має бути спрямований на: розвиток їхньої пізнавальної активності та інтересу до правових проблем; зняття в учня страху перед діяльністю та його психологічна підтримка; розвиток творчості педагога, забезпечення співпраці з учнями; супроводження діяльності школяра порадою і власним прикладом; авансування успіху підлітка, показ його досягнення; опора на прийом персональної необхідності як важливий чинник мотивації діяльності вихованця; плюралізм і відкритість думок та суджень у розв’язанні різних проблем, аналізі подій і явищ тощо.

Таким чином, напрями правового виховання учнів середнього шкільного віку з порушеннями слуху в умовах спеціального закладу освіти передбачають спрямованість навчально-виховного процесу не тільки на одержання певних знань і вмінь, а передусім на формування певних правових якостей підлітків,

відповідне методичне забезпечення досягнення цієї мети; допомога кожному з них в усвідомленні цієї мети внаслідок критичного самоаналізу власних якостей; єдність теоретичних і практичних аспектів навчання і виховання; відповідність змісту і форм правового виховання індивідуальним можливостям і потребам учнів середнього шкільного віку з порушеннями слуху; стимулювання творчої праці педагогів щодо питань правового виховання.

Висновки до розділу 2

У другому розділі висвітлено питання організації процесу організації процесу правового виховання підлітків зі зниженим слухом в освітньому процесі.

Визначено стан сформованості правової вихованості підлітків зі зниженим слухом в умовах спеціальної школи. Результати констатувального етапу експерименту дають підстави стверджувати, що стан сформованості правової вихованості підлітків зі зниженим слухом в умовах спеціальної школи перебуває на низькому рівні. Причиною такого становища є недоліки правовиховної роботи у спеціальному закладі освіти, використання пасивних її форм, ігнорування особливостей психологічного розвитку особистості у підлітковому віці. Головними суперечностями правового виховання підлітків зі зниженим слухом є суперечності між: існуючими потребами у формуванні належного рівня правової культури особистості й недостатнім рівнем розвитку науково-методичної роботи щодо виховання правової культури; між моральним розвитком учнів та їх інтелектуальним розвитком, що потребує розробки наукового обґрунтування і експериментальної перевірки форм і методів вирішення зазначених суперечностей.

Розкрито напрями правового виховання підлітків зі зниженим слухом в освітньому процесі спеціального закладу освіти, які передбачають спрямованість навчально-виховного процесу не тільки на одержання певних знань і вмінь, а передусім на формування певних правових якостей підлітків, відповідне методичне забезпечення досягнення цієї мети; допомога кожному з них в

усвідомленні цієї мети внаслідок критичного самоаналізу власних якостей; єдність теоретичних і практичних аспектів навчання і виховання; відповідність змісту і форм правового виховання індивідуальним можливостям і потребам учнів середнього шкільного віку з порушеннями слуху; стимулювання творчої праці педагогів щодо питань правового виховання.

Психолого-педагогічні особливості підлітків зі зниженим слухом ставлять завдання розробки адекватного їхнім потребам і інтересам як особливої соціальної групи змісту правового виховання, особистісно орієнтованого підходу при виборі методів виховних впливів, формування правових знань, системи вмінь і навичок практичного їх застосування; правової свідомості; ціннісних орієнтацій, ідеалів, переконань і мотивів правомірної поведінки. Завданням учителів і вихователів є забезпечення суб'єкт-суб'єктної взаємодії між ними та учнями, залучення останніх до активної участі у всіх видах навчально-виховної діяльності, до активної реалізації одержаних знань у повсякденному житті.

РОЗДІЛ 3

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ПЕРЕВІРКА ЕФЕКТИВНОСТІ ПРОЦЕСУ ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ ПІДЛІТКІВ ЗІ ЗНИЖЕНИМ СЛУХОМ В УМОВАХ СПЕЦІАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ ОСВІТИ

3.1. Зміст, форми, методи процесу правового виховання учнів середнього шкільного віку з порушеннями слуху у навчально-виховному процесі спеціального закладу освіти

В ході дослідження було з'ясовано, що процес правового виховання учнів середнього шкільного віку з порушеннями слуху потребує розробки адекватного потребам і інтересам даних дітей як особливої соціальної групи змісту правового виховання, особистісно орієнтованого підходу при виборі методів виховних впливів, формування правових знань, системи вмінь і навичок практичного їх застосування; правової свідомості; ціннісних орієнтацій, ідеалів, переконань і мотивів правомірної поведінки,

Обґрунтування й експериментальна перевірка змісту, форм і методів ефективної реалізації правового виховання підлітків зі зниженим слухом в освітньому процесі спеціального закладу освіти виступали основною метою формувального експерименту.

При проведенні дослідницько-експериментальної роботи дотримувалися таких вимог: здійснення її у звичайних умовах з акцентом на змісті і методах обумовлених програмою правового виховання підлітків; спостереження за певною конкретною групою учнів середніх класів спеціального закладу освіти протягом тривалого часу; забезпечення вимірів зміни рівнів проявів правових якостей учасників експерименту.

Відповідно до головної мети у створених контрольованих умовах простежувалися певні закономірності зростання правової вихованості підлітків зі зниженим слухом, а також визначалися умови організації навчально-виховного процесу у спеціальному закладі освіти відповідно до її специфіки зі спрямуванням на оптимізацію правового виховання школярів.

Формувальний етап експерименту відбувався на базі Комунального закладу «Київська спеціальна загальноосвітня школа-інтернат №18» м. Києва з вересня 2019 р. по квітень 2020 р. У дослідженні приймали участь 17 дітей. Вік дітей зі зниженим слухом складав від 15 до 16 років, експериментальною роботою були охоплені учні дев'ятих класів. Контингент досліджуваних складався із слаббчующих учнів.

Організація та методика проведення дослідно-експериментальної роботи ґрунтувалася на основній гіпотезі про можливість ефективності правового виховання учнів середнього шкільного віку з порушеннями слуху. У ході експерименту здійснювалася інтеграція виховних впливів знань людинознавчого, суспільствознавчого, природничознавчого характеру і системи виховних позаурочних заходів, проведення виховних заходів, яка передбачала не лише теоретичне засвоєння правового змісту навчально-виховного матеріалу, а й духовно-практичне його засвоєння, що призводило до перетворення здобутих учнем знань у систему його внутрішніх переконань, умінь і навичок практичного їх застосування; реалізовувався особистісний і діяльнісний підходи до розвитку ціле-мотиваційної сфери особистості; створювалися сприятливі організаційно-педагогічні умови для розвитку правових цінностей і правової культури, спрямовані на самоактуалізацію старшокласників, формування готовності і здатності їх визначати життєві пріоритети; впроваджувалися відповідні комплексні засоби, форми і методи навчально-виховної діяльності.

На початку формувального етапу експерименту з вчителями, вихователями, представниками адміністрації були проведені бесіди, під час яких вони ознайомилися з завданням і головною ідеєю дослідницько-експериментальної роботи, із загальною програмою правового виховання учнів середнього шкільного віку з порушеннями слуху у навчально-виховному процесі школи-інтернату (орієнтовною моделлю сучасних правових знань і вмінь підлітків, формами роботи та їх методичним забезпеченням із урахуванням специфіки завдання), з конкретною тематикою навчальних занять та позаурочної

виховної діяльності у школі-інтернаті, організаційно-педагогічними умовами, що мали забезпечити ефективність роботи.

Належна навчально-матеріальна база, сталий режим дня і внутрішній розпорядок, постійне або цілодобове перебування учнів у спеціальному закладі освіти – усе це дає можливість педагогічним колективам створити чітку систему навчально-виховної роботи, забезпечити єдність педагогічного процесу і впливу на вихованців на уроках і в позаурочний час. Специфіка організації навчально-виховного процесу в школі-інтернаті створює певні можливості для творчого застосування ефективних методів навчання, розвитку самостійності учнів.

Однією з особливостей організації навчальної роботи у спеціальному закладі освіти є те, що тут відпадає потреба у виявленні самого факту виконання учнями домашнього завдання, перевірки самостійності їх у цьому, адже цю частину контролю здійснює вихователь. Таким чином, учитель має можливість більше уваги приділити поясненню і закріпленню, виявленню глибини і міцності знань, встановити, наскільки добре учні розуміють навчальний матеріал. Повсякденний діловий зв'язок учителя і вихователя в умовах роботи шкіл-інтернатів стає важливим чинником у підвищенні рівня якості знань учнів.

У школах інтернатного типу створені можливості для організації виконання учнями домашньої роботи (своєчасна допомога дитині, наявність робочого місця і необхідного навчального обладнання для всього класу, наочних посібників, приладів, інструментів тощо), а також для скорочення часу на перевірку домашніх завдань на уроці.

Наступність у роботі (діловий зв'язок учителів і вихователів) забезпечують здійснення єдиних педагогічних вимог, а це позитивно впливає на організацію навчально-виховного процесу. В організації навчально-виховної роботи з учнями школи-інтернату педагоги мають великі можливості маневрувати – уроки проводити не тільки в першій, а й у другій половині дня, а підготовку домашніх завдань і проведення позаурочних заходів переносити на першу половину дня і навпаки, залежно від доцільності, ефективності та організаційних можливостей їх проведення.

Протягом формувального етапу експерименту навчально-виховний процес проводився за програмою правового виховання учнів середніх класів спеціальних закладів освіти, враховуючи варіативні моделі, в яких передбачався вільний вибір вчителями тем, що пропонувалися учням, а також вибір форм і методів навчання і виховання у відповідності з інтересами, потребами та запитами учнів. При цьому керувалися тим, що здійснення диференційованого підходу до учнів у навчально-виховному процесі, врахування індивідуальності кожного підлітка, впровадження варіативності змісту правової освіти сприятиме більш усвідомленому сприйняттю учнів середніх класів з порушеннями слуху змісту навчання, результатом чого буде не тільки зростання правової освіченості, а й спрямованість правових знань, умінь і навичок на творчість, формулювання нової мети діяльності, прагнення до особистісного самоудосконалення.

У процесі формувального етапу експерименту, зважаючи на логіку процесу усвідомлення учнями правових знань, при доборі методів, перш за все звернулися до методів переконання, які передбачають цілеспрямований вплив на розум, свідомість, почуття: розповіді, бесіди, пояснення норм права, поведінки, особистого прикладу, диспути, рольові ігри, конференції (додаток Ж).

Важливими методами переконання є логічні докази, встановлення істинності того чи іншого судження і вплив на емоційну сферу свідомості. Пропонуючи вихованцям самим довести правильність того чи іншого судження, твердження, педагоги активізували їхню розумову діяльність, сприяли зв'язку теорії з практикою, осмисленню їх, формували переконання у їх істинності.

Постановка і вирішення складних правових проблем вимагала від школярів відповідного рівня абстрагування, порівняння, узагальнення. Як свідчать результати експерименту, розвиток абстрактного мислення впливає на здатність вільно оперувати правовими поняттями, вміння правильно розкривати їх зміст, що необхідно враховувати педагогу при виборі методів виховного впливу. Зміст поняття вважався засвоєним лише тоді, коли вихованець не обмежувався відтворенням його формулювання, а в змозі був його розширити, розгорнути, пов'язати з повсякденною практикою.

Як засвідчують результати експериментальної роботи, вибірковий особистий інтерес вихованців до тієї чи іншої галузі права безпосередньо впливав на рівень засвоєння ними правових норм, правда, частіше на рівні побутового мислення. Тому важливою умовою формування правових знань учнів середнього шкільного віку з порушеннями слуху була постійна апеляція до особистісної практичної значущості їх у самостійному житті.

Правова освіта учнів середнього шкільного віку з порушеннями слуху у навчально-виховному процесі здійснювалася на засадах основних дидактичних принципів: зв'язку з життям; систематичності і послідовності; диференціації та індивідуалізації; опори на позитивне в особистості учня та ін. Апробовувались різні типи та структури уроків, методи навчання, особливо ті, які сприяли активізації самостійної діяльності учнів (що є особливо актуальним для школи-інтернату), стимулювали виявлення особистісного ставлення школярів до явищ і процесів, що відбуваються у суспільстві, світі і у власному житті, розвиток критичного мислення підлітків.

Під час вивчення теми: «Загальна декларація прав людини» була сформульована така його мета: ознайомити учнів зі змістом Загальної декларації прав людини, з'ясувати взаємозв'язок між правами людини та її потребами, розвивати вміння логічно і послідовно викладати свої думки, вміння працювати в групі, виховувати толерантне ставлення до інших і повагу до прав людини.

Клас ділиться на групи. Кожен учень повинен запропонувати три права людини, які, на його думку, повинні бути гарантовані для кожного громадянина цієї нової країни. Учням пропонується обговорити всі пропозиції всередині кожної малої групи і вибрати з них 10 прав, які група вважає найважливішими. Кожна група повинна придумати назву для своєї країни, на великому аркуші паперу написати цю назву і 10 головних прав, щоб кожен у класі міг їх побачити. Після цього кожна група представляє свій список усьому класові. Слухаючи їх, складається «загальний список», куди записуються всі права, що пропонуються групами. Деякі права будуть повторюватися, тому вони записуються до «списку» лише один раз і після кожного повтору біля них ставиться певна позначка.

Після того, як всі групи запропонували свій перелік основних прав, у «загальному списку» позначаються ті права, які доповнюють чи заперечують одне одного. Чи можна якось раціоналізувати список? Чи можна згрупувати схожі права? Після того «загальний список» порівнюється з текстом Загальної декларації прав людини (можна в адаптованому варіанті), уточнюється, що є спільного (відмінного) між переліком, запропонованим учнями, і загальною декларацією прав людини?

При наявності часу можна запропонувати учням поставити біля трьох прав, наведених у «загальному списку», які вони особисто вважають найважливішими, чи без яких, на їхню думку, не могли б обійтися. Такі справи проводяться у школах різних країн світу.

Домашнє завдання: коротко сформулювати 5 найважливіших прав, посилаючись на текст Загальної декларації прав людини.

При вивченні курсу «Ми – громадяни України» на тему: «Конституційні обов'язки громадянина» учні дискутували з приводу таких запитань учителя: Які обов'язки, що відображають реальну ситуацію вашого життя, є для вас звичним? Наприклад, «кожен член моєї сім'ї має свій обов'язок». Чи завжди ви виконуєте свої обов'язки? Чому? Чи є виконання обов'язків обтяжливим для вас? Чому? Як, на вашу думку, обов'язки є обмеженням ваших прав, чи ні? Поясніть.

Домашнім завданням стало обґрунтування підлітками зі зниженим слухом свого підходу до вирішення проблеми: «Що є більш важливим – здійснення своїх прав чи виконання обов'язків?».

Правова освіта і виховання школярів здійснювались і в процесі вивчення інших навчальних предметів. Наприклад, на уроці з економічної і соціальної географії України «Україна – земля наша рідна» ставилось питання: Чи відчуваєте ви себе українцями? Що означає для кожного з вас бути представником свого народу? Хто такий патріот? (від латинського *pater* – батько, тобто людина, яка любить свою Вітчизну, захищає її інтереси, авторитет тощо). Чи всі українці є патріотами? Чим патріот відрізняється від шовініста?

Чим людина може довести свій патріотизм? Чи може патріотом бути людина, яка не живе в Україні? Чи може патріотом бути поляк, який живе в Україні?

У ході бесіди вчитель лише уточнював сутність понять патріотизм, шовінізм, космополітизм, узагальнював думки школярів і наголошував на основних, принципових положеннях становлення українського патріотизму.

Домашнє завдання полягало у написанні невеликого твору-роздумів «Моє тлумачення слів Д. Кеннеді «Не питай, що тобі може дати держава, а запитай себе, що ти можеш дати державі».

Важливим етапом вивчення, поглиблення правових знань, закріплення вмінь і навичок, набутих на уроці в умовах спеціального закладу освіти, є самопідготовка. За формами і способами організації навчальної діяльності вона не повинна дублювати те, що відбувається на уроці. У процесі експерименту надавали великого значення ролі самопідготовки для розвитку навичок самостійної навчальної діяльності – роботи з законами, документами з метою самостійного набуття нових знань тощо.

Вихователі під час самопідготовки сприяли правильному розподілу часу; застосуванню активних методів і прийомів, які б допомагали виховувати у школярів уміння самостійно виконувати завдання; навчали їх організації перевірки, взаємоперевірки, самооцінки, взаємооцінки, оцінки результатів роботи. Як засвідчують спостереження, успіх самопідготовки значною мірою залежить від чіткої послідовності у виконанні завдань і розумного використання часу, відведеного на їх виконання.

Важливою умовою успішного проведення самоконтролю є чітке усвідомлення учнями мети своєї діяльності, ознайомлення зі зразками, з якими вони будуть порівнювати свою роботу й одержані результати, вміння об'єктивно оцінювати їх і аналізувати допущені помилки, щоб не повторювати їх у майбутньому.

Однією з форм діяльності, передбачених програмою правового виховання учнів середнього шкільного віку з порушеннями слуху, стала робота над різними дослідницько-пошуковими проектами. Вона була багатетапною і включала такі

головні моменти: підготовчий момент; визначення актуальних проблем; вибір проблеми дослідження; збір інформації; шляхи розв'язання проблеми; практична реалізація; підготовка до представлення проекту; презентація проекту; підсумок.

Серед актуальних проблем довкілля, що слугували підґрунтям для вибору проблеми дослідження підлітків, стали екологічні проблеми: відсутність сміттєзвалища або знаходження його у невідповідному місці, недостатня озелененість вулиць міста та ін.; проблеми, пов'язані з обмеженням прав і свобод особистості: обурення людей, що виборча кампанія відбувається з порушенням норм чинного законодавства, багато громадян не бере участі у виборах, місцеві засоби інформації однобоко подають інформацію, відсутня свобода слова та ін. Важливо було вдало вибрати найбільш актуальну проблему дослідження та визначити найефективніші шляхи її розв'язання.

Учні виконували роботи за різноманітними темами правового характеру, а саме: «Чим пояснити виникнення конфліктів між людьми та чи може дотримання прав людини допомогти їх розв'язанню?»; «Як я розумію твердження: «Всі різні – всі рівні» у зв'язку з проблемою дискримінації людей за расовими, релігійними, політичними або іншими ознаками?»; «Які думки виникають у мене, коли я читаю конвенцію ООН про права дитини?», «Для чого потрібні людині права» та ін.

Особливу зацікавленість виявляли вихованці при підготовці та проведенні ділових ігор, у ході яких кожен отримував змогу спроектувати і «програти» свою реальну поведінку при влаштуванні на навчання, роботу, уявити, які емоції та відчуття, проблеми при цьому виникають, отримати поради, як їх можна, за необхідності, побороти. В ділових іграх формуються такі знання і вміння, які за інших умов і не сформувалися б; вони створюють оптимальні умови для поглибленого сприймання і запам'ятовування учнями правових знань, формування умінь, сприяють вихованню позитивного налаштування на вивчення права.

Відповідно до розробленого змісту процесу правового виховання учнів середнього шкільного віку з порушеннями слуху у навчально-виховному процесі спеціального закладу освіти була запропонована така форма роботи, як аналіз політичних виступів.

Опрацьовуючи даний вид інформації, учні записували відомості про конкретний виступ: мету оратора, очікувану та реальну кількість та склад слухачів, час та тривалість виступу, політичну подію, частиною якої був цей виступ, місце, спосіб викладення, джерело, з якого був отриманий текст виступу. Учні навчалися розділяти виступи на три частини: преамбулу, або вступну частину, основну і заключну частини. У вступі визначається мета виступу, позиція оратора, інші важливі моменти. В основній частині учень повинен зрозуміти, яким чином оратор розвиває та підтримує позицію і які аргументи він використовує для цього. У заключній частині вони віднаходять висновки оратора та заклики до дії.

Значний інтерес школярів викликає юридичний аналіз Конституції України, кодексів і законів. Учні навчалися аналізувати інформацію про історію виникнення документа, його значення та трактування, сферу сучасного використання та результат застосування документа. Аналіз документа передбачав відповідь на такі запитання, як, де і коли він був розроблений, в якій політичній обстановці це відбувалося. Які його основні автори, прихильники та противники? Хто є його авторами, прихильниками чи противниками. В ім'я яких ідей він був створений? Чому при написанні документа був використаний відповідний стиль? Яке офіційне тлумачення документа і чи змінює це його значення? Як застосовувався документ дотепер? Які проблеми виникають нині при його застосуванні? Які поправки були запропоновані і ким? Яка думка учня про документ та його застосування?

Вчителі організовували роботу учнів у більшому проекті. При цьому одному учневі чи групі пропонується вивчити певний розділ. Потім відбувалося об'єднання результатів роботи різних груп.

Значний інтерес викликають у школярів аналіз і розв'язання юридичних задач, задач ситуацій, особливо таких, які можуть виникнути у їхньому реальному житті, не мають однозначного вирішення і дають змогу розмірковувати, дискутувати, вільно висловлювати свої сумніви, тривоги, страхи. При цьому у процесі діалогового спілкування і педагоги, і вихованці вчаться і прагнуть слухати, чути і розуміти один одного, узгоджувати свої інтереси з інтересами інших, розвивати толерантність, доброзичливість.

Дуже популярними серед молоді є «правові мости», інтелектуальні аукціони, сократівські бесіди, дискусії, диспути, прес-конференції, «філософські столи», «круглі столи», брейк-ринги з правової тематики. Охоче беруться підлітки до складання та розв'язання ребусів, кросвордів, участі у вікторинах з правової тематики («Права дитини з України», «Червона книга України»), підготовки вечорів («Сімейні традиції українців», «Його Величність Закон»).

В рамках реалізації процесу правового виховання учнів середнього шкільного віку з порушеннями слуху провідна роль відводилась підготовці та проведенню місячників і декад правових знань: вони випускали стіннівки, готували тематичні засідання клубу веселих і кмітливих, усні журнали, допомагали в опитуванні школярів для організації роботи юридичної консультації тощо.

Значна увага в ході експериментальної роботи приділялася вибору адекватних меті, завданням, особливостям підлітків зі зниженим слухом методів правового виховання (додаток 3).

Важливе місце серед методів формування правової вихованості підлітків означеної нозології займав метод вправлення, який полягав у створенні для вихованців таких умов життя і діяльності, за яких у них вироблялися навички і звички поведінки, що відповідали нормам і правилам суспільства, школи, колективу класу. Виконання певних вимог у різних життєвих ситуаціях сприяло не лише засвоєнню школярами необхідних юридичних знань, а й набуттю досвіду, умінь їх застосування. Засобами реалізації цього методу були колективні справи, постійні і тимчасові доручення, такі прийоми, як вимога,

нагадування, прохання, звернення до почуття обов'язку.

Важливою групою методів виховання є методи стимулювання діяльності учнів середнього шкільного віку з порушеннями слуху: заохочення, покарання, спонукання до самовиховання, застосування яких вимагало від педагогів певної зваженості, оцінки не особистості, а вчинку, пояснення мотивації своїх дій тощо. Певні труднощі виникали у педагогів на етапі формування соціального досвіду правової поведінки підлітків, оскільки проблема полягає у необхідності зміни соціореальності, апеляції до внутрішньої самозміни світу дорослих, у результаті чого повинні відбутися самозміни світу дитини.

Таким чином, в ході запропонованого дослідження розкрито зміст, форми, методи процесу правового виховання учнів середнього шкільного віку з порушеннями слуху у навчально-виховному процесі спеціального закладу освіти. Створення правового поля дає змогу досягти органічної єдності двох сторін діяльності учнів – пізнавальної, яка забезпечує інтелектуальний розвиток особистості, та діяльнісної – розвиток взаємовідносин з людьми. Необхідною умовою ефективності правового виховання підлітків зі зниженим слухом є педагогічно доцільний спосіб організації учнівського колективу, системи діяльності вихованців, яка надавала б їм можливість набувати досвіду, практикуватися у входженні до соціального середовища.

3.2. Аналіз результатів дослідження

У процесі експериментального дослідження вирішувалося основне завдання – обґрунтувати й експериментально перевірити ефективність змісту, форм і методів реалізації правового виховання підлітків зі зниженим слухом у навчально-виховному процесі спеціального закладу освіти.

З цією метою були застосовані ті ж методики, що й під час констатувального експерименту, що дало можливість відстежити і порівняти динаміку змін, що відбулися впродовж дослідження у дітей середнього шкільного віку зі зниженим слухом. Результати показників контрольної перевірки виявилися вищими.

Результати підсумкового зрізу, тобто експериментальної оцінки проявів правових якостей учнів середнього шкільного віку з порушеннями слуху дозволяють зробити висновок, що практичне застосування розробленої нами програми сприяє формуванню їхньої правової вихованості та правової культури (таблиця 3.1).

Таблиця 3.1

Порівняльний аналіз результатів дослідження правових якостей учнів середнього шкільного віку з порушеннями слуху протягом експерименту (у %)

№ з/п	Правові якості	До експерименту	Після експерименту
1	Відданість цінностям свободи і прав людини	23,5	35,3
2	Законослухняність, повага до Конституції та інших норм і правил суспільного життя	17,6	29,4
3	Відсутність дискримінаційної тенденції щодо прав іншої людини	23,5	47,1
4	Принципове і непримиренне ставлення до порушення законів і норм суспільного життя	11,8	35,3
5	Повага до власних прав, вміння їх відстоювати	23,5	52,9

Зіставлення експертних оцінок проявів правових якостей учнів середнього шкільного віку з порушеннями слуху до і після дослідницько-експериментальної роботи, спостереження і спілкування з ними протягом навчального року дає можливість зробити певні висновки якісного характеру.

Щодо відданості цінностям свободи і прав людини слід відзначити, що підвищилася зацікавленість учнів проблемою свобод і прав кожної людини. Однак досить складним виявилось для старшокласників завдання сформулювати свою власну позицію стосовно відданості цінностям свободи і прав людини.

Учні активно сприймали проблеми законослухняності, поваги до Конституції та інших норм і правил суспільного життя. Значна частина їх за

експертними оцінками виявила прагнення до законослухняності, підвищення правової культури.

Переважна більшість учнів середнього шкільного віку з порушеннями слуху позитивно ставилася до ідеї усвідомлення в собі та інших відсутності дискримінаційної тенденції щодо прав іншої людини та принципового і непримиренного ставлення до порушення законів і норм суспільного життя. Учні стали краще розуміти закони і норми суспільного життя, а також свої права та права інших. Більш виважено і толерантно вони прагнули вирішувати питання життя у колективі спеціального закладу освіти (рис. 3.1).

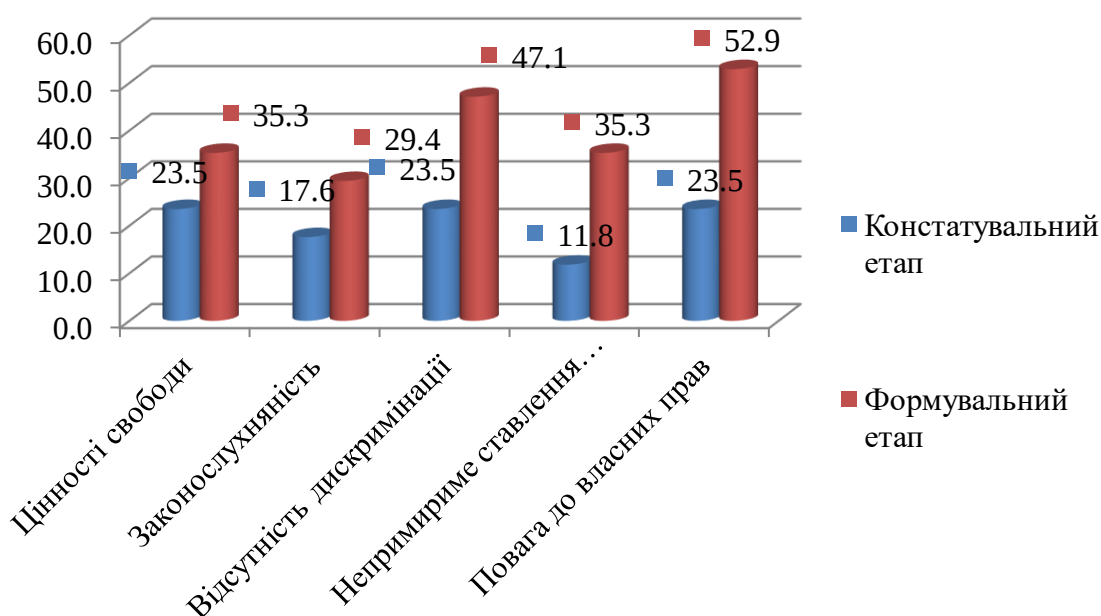

Рис. 3.1. Порівняльний аналіз результатів дослідження правових якостей учнів середнього шкільного віку з порушеннями слуху протягом експерименту (у %)

Слід зазначити, що недостатньо вирішеною залишилася проблема виховання такої якості, як повага до власних прав, а особливо вміння їх відстоювати. Розуміючи сутність цих понять, часто підлітки не вміють гідно відстоювати свої права, позицію тощо.

Учні середнього шкільного віку з порушеннями слуху почали активніше використовувати правову термінологію та правові знання взагалі. Підвищилось

їх вміння оперувати поняттями, а звідси і вміння спілкуватися один з одним та з педагогами на правову тематику.

Підлітки зі зниженим слухом показали достатнє оволодіння системою правових знань, глибоке усвідомлення важливих правових аспектів суспільного розвитку, вищий інтерес до навколишньої дійсності. У 52,9 % з них сформована громадянська позиція, власні погляди на світ, суспільство, певні ціннісні орієнтації. 35,3 % опитаних підлітків у правовій активності вбачають творчу цілеспрямовану діяльність щодо перетворення суспільства і власного життя; 29,4 % опитаних надають перевагу розвитку критики і самокритики як важливих чинників формування активно діяльної особистості.

Істотною є різниця у діяльнісній спрямованості учнів середнього шкільного віку з порушеннями слуху. Так, після завершення експерименту переважна більшість підлітків орієнтовані на економічну і підприємницьку діяльність; популярними названі природоохоронна, правоохоронна, науково-технічна діяльність, тобто такі види діяльності, які б могла змінити життя суспільства в цілому; важливими визнані діяльність щодо удосконалення самого себе, культурно-дозвільнева діяльність та діяльність з боротьби зі злочинністю тощо.

Після завершення експерименту очевидним стало те, що добре засвоїли категоріальний правовий апарат, набули умінь і навичок практичного застосування правових знань; навчилися розв'язувати правові завдання; бачити й аналізувати правову проблему, шукати і знаходити шляхи її вирішення; прогнозувати результати розв'язання конкретного правового питання. У процесі різноманітної позаурочної діяльності старші школярі навчилися працювати з юридичною документацією, користуватися законодавством, надавати елементарні правові консультації тим, хто їх потребує, захищати свої права, розуміти зміст обов'язків; відстоювати власну думку, висловлювати свої судження, толерантно поводити себе з іншими, погоджуватися з точкою зору, несумісною з їхньою, визнавати свій програш тощо.

Аналіз результатів проведених анкетних опитувань учнів середнього шкільного віку з порушеннями слуху дає підстави зробити висновок про те, що у 52,9 % учнів сформовані власні погляди на світ, життя людини, виражені певні ціннісні орієнтації, усвідомлені право на життя, навчання, роботу.

У цілому низьким визначаємо рівень політичної обізнаності учнів середнього шкільного віку з порушеннями слуху: лише 23,5 % учнів цікавляться діяльністю парламенту і політичних партій; 17,6 % завжди чи досить часто дивляться інформаційні телепрограми, 88,2 % опитаних хвилюють події, що відбуваються у світі.

Важливою характеристикою особистості є вміння прогнозувати наслідки своїх дій, вчинків. Однак на запитання «Як часто замислюєшся над можливими наслідками власних дій?» лише 29,4 % школярів відповіли «часто», 35,3 % – «інколи» і 5,9 % – «ніколи». Переважна більшість учнів середнього шкільного віку з порушеннями слуху 82,4 % відчують сором за неправильні дії інших. Із суджень старшокласників випливає, що найбільш відповідальною людиною мусить бути за ті вчинки, які стосуються людства в цілому.

Учні середнього шкільного віку з порушеннями слуху вважають, що людиною найбільш відповідальною є за дії відносно людства, природи, сім'ї і самого себе. Ці дані приблизно однакові для всіх опитаних. Підлітки ототожнюють відповідальність дій за людство, свою країну, суспільство, інших людей, тому й дані відповідно розділилися пропорційно розумінню цих категорій. Такі дані дослідження вказують на необхідність покращення організації виховної роботи саме у цьому аспекті, зокрема необхідно сприяти активізації діяльності підлітків щодо формування відповідальності особистості за свою діяльність, у тому числі й правової відповідальності.

Вивчаючи рівень мотивації правомірних дій учнів, прагнули з'ясувати, чим пояснюють вони усі явища і події, що відбуваються в державі, суспільстві, на Землі; як вони прагнуть зрозуміти чи пояснити мотиви скоєння злочинцями асоціальних дій; яка мотивація переважає у їх власному житті і поведінці.

Мотивами переважної більшості злочинів підлітки називали: прагнення до збагачення, безробіття, бажання красиво жити, алкоголь і наркоманія, помста та ін. Що стосується мотивів власної правомірної діяльності, вчинків, поведінки, то більше половини юнаків і дівчат (52,9 %) відповіли, що «не хочуть суперечити закону»; 47,1 % – «інакше не уявляють власного життя, адже протизаконні дії – це дуже погані дії, це вчинки, які комусь приносять біду, сльози, біль», 11,8 % – «знайдуть, покарають, за ґратами ще гірше, ніж тут».

Як позитивне оцінюємо те, що більшість опитаних учнів (58,8 %) мають гуманістичну спрямованість особистості, оскільки вони:

а) не допускають використання людини як засобу досягнення чийхось цілей – 52,9 %;

б) поважають права іншої людини, визнають її неповторність і унікальність – 41,2 %;

в) найбільше цінують у людях доброту, чуйність, милосердя – 58,8 %;

г) завжди готові прийти на допомогу іншим людям, у тому числі і незнайомим – 52,9 %;

ґ) засуджують жорстокість, байдужість, злість, брехню – 64,7 %.

Водночас частина учнівської молоді ще не визначилася у цьому питанні, тобто або не замислювалися над проблемою гуманності у відносинах з іншими людьми (23,5 %), або ж допускають приниження людської особистості, її образу, використання тощо (11,8 %).

Можна зробити висновок, що хоча в цілому учні зорієнтовані на загальнолюдські і гуманістичні цінності, однак значна частина їх ще не має чіткої визначеності. Серед якостей, які є необхідними для людини – справжнього громадянина своєї держави, підлітками були названі такі: наявність паспорта – 5,9 %, любов до Вітчизни, рідного краю – 58,8 %, працелюбність – 47,7 %, відповідальність – 41,2 %, прагнення бути активним – 29,4 %, законослухняність – 35,3 %, прагнення жити заможнo – 41,2 %, самостійність і творчість – 29,4 %, справедливість – 41,2 %, гуманність і вміння прийти на допомогу – 35,3 %.

Важливими для запропонованого дослідження є визначення прав і обов'язків людини та їх співвідношення у житті. Так, 35,3 % учнів середнього шкільного віку з порушеннями слуху визначають право людини як «можливість її діяти певним чином, щоб забезпечити своє нормальне існування», 52,9 % учнів право як «необхідну обов'язкову приналежність кожної людської істоти, дану їй від народження», 29,4 % учнів тлумачать права людини як «можливості людини для її подальшого розвитку та удосконалення, що залежать від економічного, соціального і культурного рівня розвитку суспільства, в якому вона живе». Спостерігається ототожнення підлітками понять «права людини» і «права громадянина України»; а також складність у розкритті логічного зв'язку між правами і обов'язками людини.

У ході дослідження з'ясовано перелік прав людини, які, на думку учнів середнього шкільного віку з порушеннями слуху, є необхідними для забезпечення повноцінного її розвитку та нормального життя (таблиця 3.2).

Таблиця 3.2

Порівняльний аналіз відношення учнів середнього шкільного віку з порушеннями слуху до прав і свобод людини протягом експерименту (у %)

№ з/п	Права й свободи	До експерименту	Після експерименту
1	Право на захист від втручання в особисте і сімейне життя	17,6	35,3
2	Свобода думки, слова, вільне вираження своїх переконань	11,8	29,4
3	Свобода віросповідання та світоглядних переконань	17,6	35,3
4	Право людини на життя, повагу до її гідності, свободу та особисту недоторканість	23,5	47,1
5	Недоторканість житла, таємниця листування, телефонних розмов та іншої кореспонденції	17,6	35,3
6	Свобода пересування та вільного вибору місця проживання	23,5	41,2

Свободу старшокласники означали таким чином:

- «право на захист від втручання в особисте і сімейне життя» – 35,3 %;
 - «свобода думки, слова, вільне вираження своїх переконань» – 29,4 %;
 - «свобода віросповідання та світоглядних переконань» – 35,3%;
 - «право людини на життя, повагу до її гідності, свободу та особисту недоторканість» – 47,1 %;
 - «недоторканість житла, таємниця листування, телефонних розмов та іншої кореспонденції» – 35,3 %;
 - «свобода пересування та вільного вибору місця проживання» – 41,2 %
- (рис. 3.2).

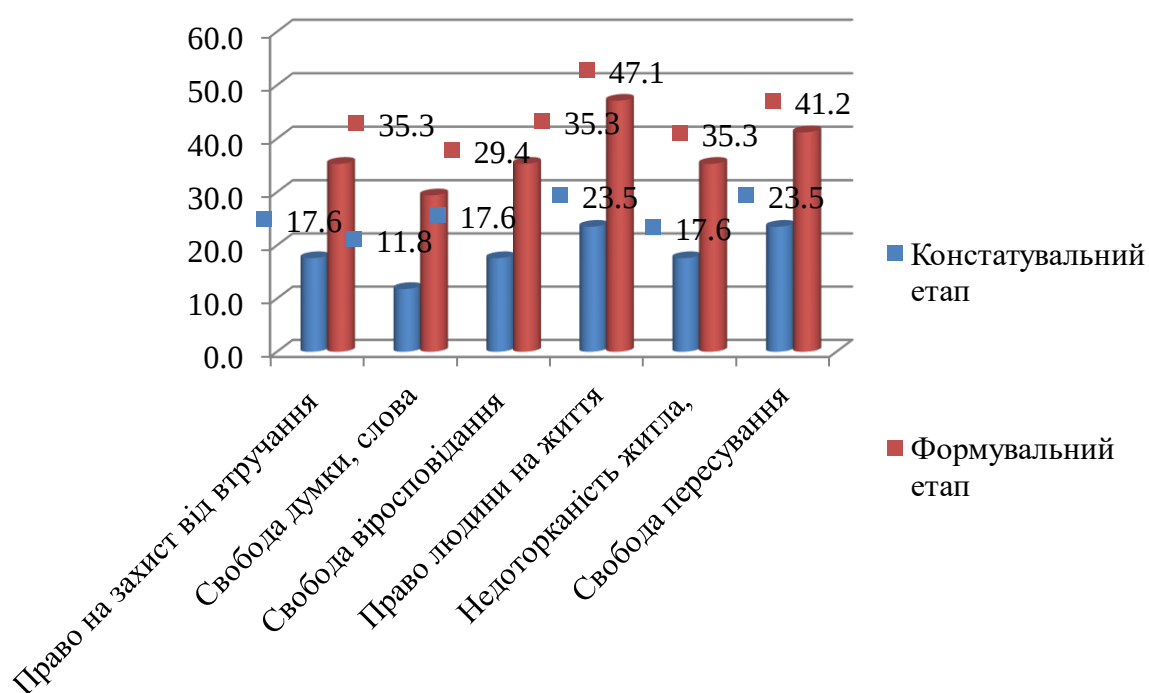

Рис. 3.2. Порівняльний аналіз відношення учнів середнього шкільного віку з порушеннями слуху до прав і свобод людини протягом експерименту (у %)

Результативним для проведеного дослідження стало спостереження за проведенням дискусій із проблеми дотримання реальних прав людини:

1. Яка ваша точка зору щодо проблеми евтаназії. Відомо, що право на життя є природним правом кожної людини і гарантується міжнародними документами і законами держав. Однак у деяких країнах, наприклад, у Голландії, лікарям надане право “допомогти” смертельно хворому піти з життя (евтаназія). Противники евтаназії стверджують, що це суперечить заповіді “не убий” і праву людини на життя.

2. Людина тяжко працює, щоб заробити гроші на проживання та лікування важкохворої дитини. Як ви думаєте, чи потрібні такій людині культурні права?

3. У Конституції України закріплено право на працю і на винагороду за її результати. Однак сьогодні у нас є чимало безробітних. Доведіть, що є, на вашу думку, кращим:

- а) відсутність безробіття і мінімальна заробітна платня працюючих;
- б) наявність безробіття, але велика зарплата тих, хто працює.

Аналіз результатів дослідження дає змогу зробити висновок, що 35,3 % опитаних учнів середнього шкільного віку з порушеннями слуху можуть назвати близько 10 прав і свобод, які вони мають, причому серед названих: право на працю, охорону здоров'я, соціальний захист, на свободу вибору віросповідання та світогляду, право на громадянство та його зміну, вивчення рідної мови. Майже не названими залишилися права: оскарження в суді рішення дії або бездіяльності органів влади і самоврядування, посадових і службових осіб; оскарження в суді свого затримання чи арешту; захисту свого права і свободи всіма незабороненими законом способами; звернення за захистом своїх прав до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини; отримання інформації про себе в органах державної влади та ін.

Проаналізувавши дані експериментального дослідження, визначили на основі сумарної оцінки критеріїв рівні правової вихованості учнів середнього шкільного віку з порушеннями слуху протягом експерименту (табл. 3.3).

Аналізуючи рівні розвитку правової вихованості підлітків зі зниженим слухом протягом експерименту можна зробити висновок, що на початку експерименту переважаючим був середній рівень правової вихованості – 52,9 %,

а достатній і низький відповідно – 29,4 % і 17,7 %. Після завершення експерименту спостерігаються істотні зміни показників: на 11,7 % зріс показник достатнього рівня правової вихованості, на 5,9 % збільшився показник середнього рівня і на 17,6 % зменшився показник низького рівня (рис. 3.3).

Таблиця 3.3

Динаміка рівнів правової вихованості учнів середнього шкільного віку з порушеннями слуху протягом експерименту (у %)

Етап експерименту	Рівень		
	достатній	середній	низький
Констатувальний	17,7	52,9	29,4
Формувальний	29,4	58,8	11,8

Це пояснюється впливом системи виховних заходів, які відбуваються у спеціальному закладі освіти, засобів масової інформації, засобів духовного впливу, релігійним та сімейним вихованням, впливом різних соціальних чинників і груп, віковим розвитком тощо.

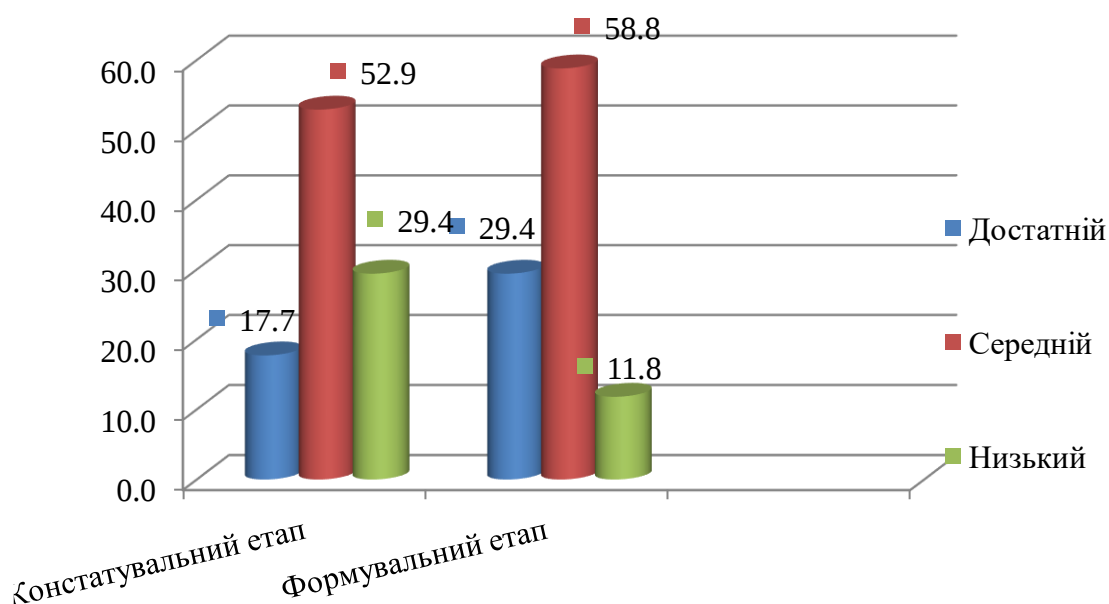

Рис. 3.3. Динаміка рівнів правової вихованості учнів середнього шкільного віку з порушеннями слуху протягом експерименту (у %)

Таким чином, вивчення результативності експериментальної роботи з учнями середнього шкільного віку з порушеннями слуху показало, що мета і завдання експерименту були реалізовані. Експертна оцінка рівнів правової вихованості підлітків, які брали участь в експерименті, підтверджує ефективність змісту, форм і методів ефективної реалізації правового виховання підлітків зі зниженим слухом у навчально-виховному процесі спеціального закладу освіти і загальної методики формування правової культури. Вони дають можливість інтегрувати у цілісну систему правові знання зі знаннями суспільного, людинознавчого характеру, життєвим досвідом особистості; забезпечити не лише систематизацію правових знань, а й вироблення особистісного активного ставлення до світу, усвідомлення свого місця у ньому. Система навчально-виховних впливів активізує критичне правове мислення, формує правові переконання, забезпечує цілісність світосприйняття, розвиває соціальну компетентність, соціальну активність, формує правову культуру, уміння життєтворчості.

Висновки до розділу 3

В ході дослідження було обґрунтовано й експериментально перевірено зміст, форми і методи ефективної реалізації правового виховання підлітків зі зниженим слухом в освітньому процесі спеціального закладу освіти. Правове виховання учнів середнього шкільного віку з порушеннями слуху у сучасних умовах має на меті розвиток правової освіти (формування свідомих і глибоких правових знань, умінь і навичок), формування переконань, установок, ціннісних орієнтацій, мотивів активної правомірної поведінки; вироблення соціально-комунікативних і правових якостей особистості та їх реалізацію у повсякденному житті.

Розкрито зміст, форми, методи процесу правового виховання учнів середнього шкільного віку з порушеннями слуху у навчально-виховному процесі спеціального закладу освіти. Створення правового поля дає змогу досягти органічної єдності двох сторін діяльності учнів – пізнавальної, яка забезпечує

інтелектуальний розвиток особистості, та діяльнісної – розвиток взаємовідносин з людьми. Необхідною умовою ефективності правового виховання підлітків зі зниженим слухом є педагогічно доцільний спосіб організації учнівського колективу, системи діяльності вихованців, яка надавала б їм можливість набувати досвіду, практикуватися у входженні до соціального середовища.

Експертна оцінка рівнів правової вихованості підлітків, які брали участь в експерименті, підтверджує ефективність змісту, форм і методів ефективної реалізації правового виховання підлітків зі зниженим слухом у навчально-виховному процесі спеціального закладу освіти і загальної методики формування правової культури. Аналіз рівнів розвитку правової вихованості підлітків зі зниженим слухом протягом експерименту продемонстрував, що на початку експерименту переважаючим був середній рівень правової вихованості – 52,9 %, а достатній і низький відповідно – 29,4 % і 17,7 %. Після завершення експерименту спостерігалися істотні зміни показників: на 11,7 % зріс показник достатнього рівня правової вихованості, на 5,9 % збільшився показник середнього рівня і на 17,6 % зменшився показник низького рівня.

Аналіз результатів експерименту засвідчив, що ефективність правового виховання підлітків зі зниженим слухом детермінується наявністю в навчально-виховному закладі багатьох педагогічних умов, серед яких чільне місце займає створення правового поля особистості, яке уявляє собою педагогічно доцільний спосіб організації учнівського колективу, система діяльності вихованців, яка надає їм можливість набувати соціального досвіду, практикуватися у входженні в соціальне середовище, проектувати вірогідні моделі соціальної поведінки.

Результати дослідження дають підстави для висновку, що розроблені зміст та методика формування в учнів середнього шкільного віку з порушеннями слуху правових знань і умінь є педагогічно доцільними і забезпечують активацію їх особистісного потенціалу, інтеграцію соціального та індивідуального досвіду. Важливими умовами ефективності правового виховання є психологічний комфорт, відчуття соціальної захищеності, емоційно позитивно насичена життєдіяльність учнів.

ВИСНОВКИ

1. В ході аналізу науково-методичної, педагогічної, спеціальної, психологічної літератури висвітлено проблеми правового виховання підлітків сучасних освітніх закладів в педагогічній теорії і практиці. Знання права ще не забезпечує успіху правового виховання, хоча й наближує до вирішення більш складного завдання – організації спрямованого засвоєння вихованцями набутих знань, правильного оцінного ставлення до правових явищ, переростання правової поінформованості в переконання людини, в орієнтир її поведінки. Для цього необхідне особистісне емоційне сприйняття вихованцем правових знань, що сприятиме виробленню власної оцінки правових норм і формуванню готовності до їх дотримання.

З'ясовано, що правове виховання учнів середнього шкільного віку з порушеннями слуху є необхідною передумовою громадянського становлення особистості, їх гуманістичної спрямованості, моральної саморегуляції поведінки в системі «людина і право», «людина і закон». Вирішальне значення для реалізації правового виховання у підлітковому віці мають спілкування, навчання, праця, самотворча діяльність. Причому усі види діяльності повинні бути взаємозв'язані між собою, носити творчий характер.

2. Проаналізовано особливості процесу правового виховання учнів середнього шкільного віку з порушеннями слуху, які полягають у врахуванні наступних закономірностей: врахування залежності правового виховання від суспільства як особливої сфери життєдіяльності людей, залежність ефективності виховання поваги до прав людини від характеру відносин між вихователями і вихованцями, залежність ефективності правового виховання і розвитку поваги до прав людини від відповідності між цілями та способами їх реалізації. Під час реалізації програми правового виховання підлітків зі зниженим слухом навчально-виховний процес у спеціальному закладі освіти має бути спрямований на розвиток їхньої пізнавальної активності та інтересу до правових проблем і спиратись на прийоми персональної необхідності як важливого чиннику мотивації діяльності вихованця.

3. Визначено стан сформованості правової вихованості підлітків зі зниженим слухом в умовах спеціальної школи. Результати констатувального етапу експерименту дають підстави стверджувати, що стан сформованості правової вихованості підлітків зі зниженим слухом в умовах спеціальної школи перебуває на низькому рівні. Причиною такого становища є недоліки правовиховної роботи у спеціальному закладі освіти, використання пасивних її форм, ігнорування особливостей психологічного розвитку особистості у підлітковому віці. Головними суперечностями правового виховання підлітків зі зниженим слухом є суперечності між: існуючими потребами у формуванні належного рівня правової культури особистості й недостатнім рівнем розвитку науково-методичної роботи щодо виховання правової культури; між моральним розвитком учнів та їх інтелектуальним розвитком, що потребує розробки наукового обґрунтування і експериментальної перевірки форм і методів вирішення зазначених суперечностей.

4. Розкрито напрями правового виховання підлітків зі зниженим слухом в освітньому процесі спеціального закладу освіти, які передбачають спрямованість навчально-виховного процесу не тільки на одержання певних знань і вмінь, а передусім на формування певних правових якостей підлітків, відповідне методичне забезпечення досягнення цієї мети; допомога кожному з них в усвідомленні цієї мети внаслідок критичного самоаналізу власних якостей; єдність теоретичних і практичних аспектів навчання і виховання; відповідність змісту і форм правового виховання індивідуальним можливостям і потребам учнів середнього шкільного віку з порушеннями слуху; стимулювання творчої праці педагогів щодо питань правового виховання.

Психолого-педагогічні особливості підлітків зі зниженим слухом ставлять завдання розробки адекватного їхнім потребам і інтересам як особливої соціальної групи змісту правового виховання, особистісно орієнтованого підходу при виборі методів виховних впливів, формування правових знань, системи вмінь і навичок практичного їх застосування; правової свідомості; ціннісних орієнтацій, ідеалів, переконань і мотивів правомірної поведінки.

Завданням учителів і вихователів є забезпечення суб'єкт-суб'єктної взаємодії між ними та учнями, залучення останніх до активної участі у всіх видах навчально-виховної діяльності, до активної реалізації одержаних знань у повсякденному житті.

5. Розкрито зміст, форми, методи процесу правового виховання учнів середнього шкільного віку з порушеннями слуху в освітньому процесі спеціального закладу освіти. Створення правового поля дає змогу досягти органічної єдності двох сторін діяльності учнів – пізнавальної, яка забезпечує інтелектуальний розвиток особистості, та діяльнісної – розвиток взаємовідносин з людьми. Необхідною умовою ефективності правового виховання підлітків зі зниженим слухом є педагогічно доцільний спосіб організації учнівського колективу, системи діяльності вихованців, яка надавала б їм можливість набувати досвіду, практикуватися у входженні до соціального середовища.

В ході експерименту здійснювалася інтеграція виховних впливів знань людинознавчого, суспільствознавчого, природничознавчого характеру і системи виховних позаурочних заходів, проведення виховних заходів, яка передбачала не лише теоретичне засвоєння правового змісту навчально-виховного матеріалу, а й духовно-практичне його засвоєння, що призводило до перетворення здобутих учнем знань у систему його внутрішніх переконань, умінь і навичок практичного їх застосування; реалізовувався особистісний і діяльнісний підходи до розвитку ціле-мотиваційної сфери особистості; створювалися сприятливі організаційно-педагогічні умови для розвитку правових цінностей і правової культури, спрямовані на самоактуалізацію старшокласників, формування готовності і здатності їх визначати життєві пріоритети; впроваджувалися відповідні комплексні засоби, форми і методи навчально-виховної діяльності.

Експертна оцінка рівнів правової вихованості підлітків, які брали участь в експерименті, підтверджує ефективність змісту, форм і методів ефективної реалізації правового виховання підлітків зі зниженим слухом у навчально-виховному процесі спеціального закладу освіти і загальної методики формування правової культури. Аналіз рівнів розвитку правової вихованості

підлітків зі зниженим слухом протягом експерименту продемонстрував, що на початку експерименту переважаючим був середній рівень правової вихованості – 52,9 %, а достатній і низький відповідно – 29,4 % і 17,7 %. Після завершення експерименту спостерігалися істотні зміни показників: на 11,7 % зріс показник достатнього рівня правової вихованості, на 5,9 % збільшився показник середнього рівня і на 17,6 % зменшився показник низького рівня.

Таким чином, результати дослідження дають підстави для висновку, що розроблені зміст та методика формування в учнів середнього шкільного віку з порушеннями слуху правових знань і умінь є педагогічно доцільними і забезпечують активацію їх особистісного потенціалу, інтеграцію соціального та індивідуального досвіду. Отримані результати дослідження є підставою для висновку про доцільність та результативність розробленої системи педагогічного забезпечення процесу правового виховання підлітків зі зниженим слухом у навчально-виховному процесі спеціального закладу освіти.

Перспектива подальшого дослідження полягає в удосконаленні організаційно-методичного забезпечення правової освіти дітей зі зниженим слухом і вивченні особливостей організації процесу правового виховання учнів даної категорії в умовах інклюзивної освіти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алексеева О. В. Формування громадянської позиції сучасної молоді. *Педагогіка і психологія*. 2006. № 2. С. 31–35.
2. Абульханова К. А., Воловикова М. И., Елисеев В. А. Проблемы исследования индивидуального сознания. *Психологический журнал*. 1991. Т. 12. № 4. С. 27–40.
3. Алемаскин М. А. Воспитательная работа с подростками. М. : Знание, 1979. 47 с.
4. Андрущенко В. П. Социология: наука об обществе. Х., 1997. 686 с.
5. Балюк В. А. Правовое воспитание учащихся. Новосибирск: Новосиб. пед. ин-т, 1986. 101 с.
6. Бебик В. М., Головатий М. Ф., Ребкало В. А. Політична культура сучасної молоді. К., 1996. 88 с.
7. Белинский В. Г. Умом и сердцем : мысли о воспитании. М., 1989. 205 с.
8. Бех І. Д. Виховання особистості : у 2 кн. Кн. 1: Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади : навч.-метод. видання. К. : Либідь, 2003. 280 с.
9. Бех І. Д. Особистісно зорієнтоване виховання. К. : ІЗМН, 1998. 204 с.
10. Бондар В. І. Проблеми корекційного навчання у спеціальній педагогіці : навч. посіб. К. : Наш час, 2005. 176 с.
11. Боришевський М. Й. Духовні цінності в становленні особистості громадянина. *Педагогіка і психологія*. 1997. № 1. С. 24–26.
12. Боскис Р. М. Глухие и слабослышащие дети. М. : Изд-во АПН, 1963. 334 с.
13. Боскис Р. М. Учителю о детях с нарушениями слуха: книга для учителя. 2-е изд., испр. М.: Просвещение, 1988. 125 с.
14. Бура Н. А. Функции общественного правосознания. К.: Наук. думка, 1986. 120 с.
15. Висоцька А. М. Формування соціальної поведінки учнів спеціальних шкіл-інтернатів : наук.-метод. посіб. Слов'янськ, 2004. 216 с.

16. Висоцька А. М. Вивчення практики організації правового виховання учнів спеціальних шкіл-інтернатів. Дефектологія. 2003. № 3. С. 28–31.
17. Виховання громадянина : психолого-педагогічний і народознавчий аспекти: навч.-метод. посіб. К., 1997. 252 с.
18. Вишневський О. І. Методи і чинники сучасного українського виховання. Дрогобич, 1996. 32 с.
19. Волкова Н. П. Педагогіка : посіб. для студ. вищ. навч. закладів. К. : Академія, 2003. 576 с.
20. Волошина В. В., Волинська Л. В., Савицька С. О., Темрук О. В. Загальна психологія. Практикум : навч. посіб. К. : Каравела, 2007. 280с.
21. Выготский Л. С. Основные положения плана педагогической исследовательской работы в области трудного детства. Собрание сочинений : в 6 т. М., 1983. Т. 5. С. 188–195.
22. Выготский Л. С. Педагогическая психология /под. ред. В. В. Давыдова. М. : Педагогика-Пресс, 1996. 536 с.
23. Гавриленко Г. Правова держава і правова культура. Право України. 1993. № 1. С. 28–30.
24. Гаврилов О. В. Особливі діти в закладі і соціальному середовищі : навч. посіб. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2009. 308 с.
25. Головатий М. Ф. Молодь і національна ідея. Проблема формування громадської позиції нової генерації України. *Політична культура і політичні партії України*. Т. 6. К., 1997. С. 406.
26. Головченко В. В. Эффективность правового воспитания и понятие, критерии, методика, измерения. К. : Наук. думка, 1985. 128 с.
27. Головченко В. В., Неліп Г. І., Неліп М. І. Правове виховання учнівської молоді : питання методології та практики. К.: Наук. думка, 1993. 138 с.
28. Головченко В. В. Завдання, структура та зміст правового виховання молоді. Педагогічно-правова профілактика правопорушень серед учнівської молоді : наук.-метод.зб. ст. / за заг. ред. В. П. Пастухова. К., 1997. С. 19–61.

29. Городиський М. І. Педагогічні умови забезпечення змісту правової освіти майбутнього вчителя : автореф. дис. ...канд. пед. наук. Х., 2000. 21 с.
30. Гранат Н. Л. Правосознание и правовая культура. М., 1994. С. 159–168.
31. Громадянська освіта : навч. посіб. для 10 кл. загальноосвіт. навч. закл. / Р. А. Арцишевський, Т. В. Бакка, І. М. Гейко та ін. К.: Генеза, 2002. 192 с.
32. Дегтяренко Т. М. Корекційно-реабілітаційна діяльність : стратегія управління : монографія. Суми : Університетська книга, 2011. 403 с.
33. Дурманенко Є. А. Формування світоглядної культури учнівської молоді: метод. рекомендації. Луцьк : Вежа, 2000. 54 с.
34. Дьячков А. И. Воспитание и обучение глухонемых детей. М. : АПН РСФСР, 1957. 348 с.
35. Єгоров Г. Європейська стратегія громадянської освіти і виховання учнів. *Історія в школах України*. 1997. № 3. С. 50–55.
36. Єрмаков І. Г. Виховна система школи: сутність, розвивально-корекційні захисні параметри. *Реабілітаційна педагогіка на рубежі ХХІ століття* : наук. метод. зб. : у 2 ч. / ред. рада : В. М. Доній (голова), Г. М. Несен (заст. голови), І. Г.Єрмаков (наук. ред.) та ін. К., 1998. Ч. 2. С. 4–24.
37. Жмир В. На шляху до себе. Історія становлення української національної свідомості. Філософська і національна думка. 1991. № 2. С. 142–162.
38. Зайцева Г. Л. Современные научные подходы к образованию детей с недостатками слуха : основные идеи и перспективы. *Дефектология*. 1999. № 5. С. 52–70.
39. Задерихіна М. Виховання громадянськості школярів у процесі спілкування. Засоби навчальної та науково-дослідної роботи : зб. наук. пр. Х., 1997. Вип. 4. С. 69–71.
40. Засенко Н. Ф. Основи сурдопедагогіки : навч. посіб. для студ. дефектол. фак. К. : КПІ імені О. М. Горького, 1990. 104 с.

41. Засенко В. В., Колупаєва А. А. Шляхи інтеграції дітей з порушенням слуху у суспільство. Громадянська освіта та соціалізація дітей з вадами слуху : зб. наук.-метод. матеріалів. К., 2002. С. 48–50
42. Ігнатенко П. Р., Косарева Н. І., Поплужний В. Л. Громадянське виховання учнів в умовах українського державотворення. *Рідна школа*. 1996. № 3. С. 31–50.
43. Ігнатенко П. Р., Поплужний В. Л. Громадянське виховання : історичний аспект. Шлях освіти. 1997. № 1. С. 38–43.
44. Карпенчук С. Г. Самовиховання особистості : наук.-метод. посіб. К. : ІЗМН, 1998. 216 с.
45. Касьяненко М. Д. Педагогіка співробітництва : навч. посіб. для студ. ун-тів, пед. ін-тів. К. : Вища шк., 1993. 320 с.
46. Кашкарев Г. В. Система работ с несовершеннолетними по предупреждению правонарушений : автореф. дисс. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Запорожье, 1991. 15с.
47. Клейберг Ю. Психология девиантного поведения. М. : ТЦ Сфера, 2001. 191 с.
48. Кобзар Б. С., Постовойтов Є. П, Слюсаренко В. Г. Управління виховною роботою в школі-інтернаті. К., 1996. 268 с.
49. Козир М. К., Шость Н. В. Організація правового виховання неповнолітніх у закладах освіти : навч.-метод. посіб. Х., 1996. 27 с.
50. Козлова А. А. Использование игровых форм на уроках право. Преподавание истории и обществознания в школе. 2004. № 5. С. 70–73.
51. Козловський А. А. Право як пізнання : вступ до гносеології права. Чернівці : Рута, 1996. 295 с.
52. Колесник І. П. Соціалізація особистості глухого школяра. К., 1994. 110 с.
53. Колишкін О. В. Корекційна освіта : вступ до спеціальності : навч. посіб. Суми : Університетська книга, 2013. 392 с.

54. Колупаєва А. А., Савчук Л. О. Діти з особливими освітніми потребами та організація їх навчання : наук.-метод. посіб. К. : Наук. світ, 2010. 196 с.
55. Колупаєва А. А., Таранченко О. М. Інклюзивна освіта : від основ до практики : монографія. К. : ТОВ «АТОПОЛ», 2016. 152 с.
56. Комаров К. В. Особенности обучения слабослышащих детей : учеб. пособ. для студ.-заочн. деф. ф-тов пед. ин-тов. М. : Просвещение, 1985. 86 с.
57. Кон И. С. Психология ранней юности. М. : Просвещение, 1987. 87 с.
58. Конвенція про права дитини : шляхи практичного застосування : матеріали семінару. К., 1999. 106 с.
59. Кононенко О. М. Соціально-емоційний розвиток особистості : навч. посіб. для вищих навч. закладів. К.: Освіта, 1998. 255 с.
60. Котюк І. І. Основи правознавства : підруч. для 9-го класу загальноосвіт. навч. закл. К. : Генеза, 2003. 320 с.
61. Кузьменко Л. В. До питання про критерії та рівні правової вихованості особистості. Персонал. 2000. № 4 (58). С. 141–143.
62. Кульбіда С. В. До питання про білінгвальне навчання нечуючих : теорія і практика. Жестова мова й сучасність: зб. наук. пр. К., 2006. Вип. 1. С. 16–22.
63. Лазарев В. В. Правосознание и юридическая культура. Общая теория права / под ред. А. С. Пиголкина. М., 1993. С. 154–155.
64. Левківський М. В. Соціально-правова відповідальність особистості: проблема формування. Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : зб. наук. пр. К., 2002. С. 47–51.
65. Липа В. А. Основы коррекционной педагогики : учеб. пособ. Донецк : Лебідь, 2002. 327 с.
66. Лозниця В. С. Педагогіка і психологія: основні положення : навч. посіб. К.: ЕксОб, 1999. 304 с.
67. Матвєєва М. П., Миронова С. П. Корекційна робота в системі освіти дітей з вадами розумового розвитку : навч.-метод. посіб. Кам.-Под. держ. ун., 2005. 164 с.

68. Миронова С. П. Корекційна психопедагогіка. Олігофренопедагогіка. Кам'янець-Подільський, 2015. – 312 с.

69. Мирошніченко Т. В. Сучасні підходи до правового виховання підлітків зі зниженим слухом в умовах спеціального закладу освіти. *Корекційна та інклюзивна освіта очима молодих науковців* : зб. наук. праць VII Міжнар. наук.-практ. конф. студентів, аспірантів та молодих учених (21 травня 2020 р.) : вип. 8. Суми : СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2020. С. 305–309.

70. Мирошніченко Т. В. Напрями правового виховання учнів середнього шкільного віку з порушеннями слуху в освітньому процесі. *Корекційно-реабілітаційна діяльність : стратегії розвитку у національному та світовому вимірі* : матеріали VI Міжнар. наук.-практ. онлайн-конф. (25 листопада 2020 р., м. Суми). Суми : СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2020. С. 274–278.

71. –Наровлянський О. Д. Дидактичні матеріали з основ правознавства : навч. посіб. для учнів 9 кл. середніх загальноосвітніх шкіл, гімназій, ліцеїв. К. : Юрінком Інтер, 1999. 160 с.

72. Основи корекційної педагогіки: навч. посіб. С. П. Миронова, О. В. Гаврилов, М. П. Матвеєва; за заг. ред. С. П. Миронової. Кам'янець-Подільський: К-ПНУ імені І. Огієнка, 2010. 264 с.

73. Подберезський М. К., Безбородий В.О. Формування правової культури. Теоретичні та методичні основи. Мукачево : Елара, 1999. 276 с.

74. Подберезський М. К. Правова культура майбутнього вчителя. Х. : Основа, 1997. 220 с.

75. Покровский И. Ф. Формирование правосознания личности : автореф. дис...канд. юрид. наук : 12.00.02. Л., 1971. 15 с.

76. Пометун О. І. Курс «Практичне право» – новий підхід до правової освіти підлітків. *Шлях освіти*. 2000. № 4. С. 32–34.

77. Пометун О. І., Ремех Т. О. Правознавство. Практичний курс : підруч. для 9 кл. К. : Літера ЛТД, 2009. 192 с.

78. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів «Правознавство. Практичний курс» / авт.-упоряд. Ремех Т. О., Пометун О. І. К., 2009. 32 с.

79. Програми та рекомендації до розподілу програмного матеріалу загальноосвітніх навчальних закладів для 5–10 класів спеціальних загальноосвітніх навчальних закладів для дітей зі зниженим слухом / Жук В. В., Литовченко С. В., Литвинова В. В., Борщевська Л. В. та ін. ; відп. за вип. Нагорна Н. О. К., 2010. 56 с.

80. Развитие детей с нарушениями слуха во внеурочной деятельности : пособ. для учителей и воспитателей спец. (коррекц.) образоват. Учреждений I и II вида / [Д. Ю. Алексеевских и др]; под ред. Е. Г. Речицкой. М. : ВЛАДОС, 2005. 295 с.

81. Романова І. А. Формування правової свідомості майбутнього учителя в процесі навчальної діяльності : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04. Х., 2002. 17 с.

82. Савінова Н. В. Проблеми підготовки майбутніх корекційних педагогів до роботи в умовах інклюзивного навчального заклад. Актуальні питання корекційної освіти (педагогічні науки). 2016. Вип. 7. Т.1 (7). С. 359–370.

83. Синьов В., Пометун О. Основи теорії виховання. К. : КІВС при НАВСУ, 2000. 140 с.

84. Синьов В. М. Корекційна психопедагогіка. Олігофренопедагогіка : підруч. К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2007. Частина I. 238 с.

85. Словарь терминов по теории государства и права : учеб. пособ. / руководит. авт. кол. Н. И. Попов. Х.: Основа, 1997. 180 с.

86. Специальная психология : учеб. пособ. для студ. высш. пед. учеб. заведений / под ред. В. И. Лубовского. 2-е изд., испр. М. : Академия, 2005. 464 с.

87. Спеціальна психологія. Ч. I / за ред. М. П. Матвєєвої, С. П. Миронової. Кам'янець-Подільський : К-ПДПУ, інформ.-видавн. відділ, 1999. 158 с.

88. Сурдопедагогика: учеб. пособие для студ. дефектол. фак. пед. ин-тов / Л. В. Андреева, К. А. Волков, Т. А. Григорьева и др.; под ред. М. И. Никитиной. – М. : Просвещение, 1989. – 384 с.

89. Сурдопедагогика : учеб. для студ. высш. пед. завед. / под ред. Е. Г. Речицкой. М. : ВЛАДОС, 2004. 655 с.
90. Сухомлинський В. О. Інтерес до учіння – важливий стимул навчальної діяльності учнів. Вибрані твори: В 5 т. Т. 1. С. 12.
91. Ткачова Н. О. Гуманістична правова педагогіка та її роль в оновленні методології правового виховання молоді : Гуманістично спрямований виховний процес і становлення особистості. *Теоретико-методологічні проблеми виховання дітей та учнівської молоді* : зб. наук. пр. К. : ВІРА Інсайт, 2001. Кн. 1. С. 53–58.
92. Український дефектологічний словник / Л. В. Вавіна, А. М. Висоцька, В. В. Засенко та ін.; за ред. В. І. Бондаря. – К. : Милосердя України, 2001. – 211 с.
93. Фіцула М. М. Правове виховання учнів : метод. посіб. К.: ІЗМН, 1997. 146 с.
94. Хрестоматія з сурдопедагогіки / за ред. Фомічової Л. І. Київ, 2003. 262 с.
95. Ямницький В. М. Розвиток життєтворчої активності особистості: теорія та експеримент. К. : ПНЦ АПНУ, 2006. 362 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

Анкета для учнів

1. Що, на Вашу думку, найбільше впливає на досягнення молоддю успіху в житті (виберіть не більше трьох позицій)

- 1 – матеріальна забезпеченість батьків і їх зв'язки;
- 2 – високий рівень освіти;
- 3 – віра у свої сили, у себе;
- 4 – уміння використовувати всі засоби для досягнення успіху;
- 5 – чіткі життєві орієнтири, усвідомлені цілі;
- 6 – вольові якості;
- 7 – відповідальність, вимогливість до себе;
- 8 – інше.

2. Як Ви думаєте, від чого буде залежати Ваше майбутнє (виберіть одну відповідь)?

- 1 – від власних здібностей, волі, умінь;
- 2 – від сприятливої чи несприятливої ситуації у суспільстві;
- 3 – від змоги скористатися наявними обставинами для здійснення своїх життєвих прагнень;
- 4 – важко відповісти.

3. Про що або про кого Ви найчастіше розмірковуєте (виберіть одну відповідь)?

- 1 – про людей, їхню суть, взаємини між ними; про їхні права і обов'язки;
- 2 – про суспільство, яким воно є і має бути;
- 3 – про необхідність побудови правової держави;
- 4 – про себе;
- 5 – щось інше;
- 6 – важко відповісти.

4. Що найбільш заважає розвитку особистості (виберіть одну відповідь)?

- 1 – нерозумний устрій суспільства;
- 2 – люди з найближчого оточення;
- 3 – власні вади людини;
- 4 – порушення прав людини;
- 5 – щось інше.

5. Ви прагнете стати ... (виберіть одну відповідь).

- 1 – керівником фірми і власником приватної фірми;
- 2 – менеджером приватного підприємства;
- 3 – керівником державної установи, організації;
- 4 – кваліфікованим працівником, професіоналом;
- 5 – юристом, правоохоронцем;
- 6 – увійти в національну культурну еліту;
- 7 – максимально реалізувати себе як особистість;
- 8 – інше.

6. Успіх людини в житті залежить від... (виберіть не більше трьох позицій).

- 1 – реалізація найзаповітніших мрій;
- 2 – повне втілення в життя власних здібностей;
- 3 – результат вдалого використання збігу життєвих подій;
- 4 – оцінена суспільством діяльність;
- 5 – щасливе кохання;
- 6 – високий матеріальний добробут;
- 7 – вдале одруження;
- 8 – виховання своїх дітей відповідно до власного ідеалу;
- 9 – досягнення високого службового, ділового статусу;
- 10 – повага й авторитет у рідних і близьких;
- 11 – інше.

7. Де, на Вашу думку, Ви зможете успішно реалізувати власні життєві плани:

- 1 – в Україні;
- 2 – за межами України;
- 3 – важко сказати.

8. Які Ваші прогнози щодо суспільної ситуації у найближчому майбутньому?

- 1 – ситуація буде погіршуватися;
- 2 – будуть зміни на краще;
- 3 – не думаю про майбутнє;
- 4 – важко відповісти.

Додаток Б

Анкета для учнів

1. Як часто ти замислюєшся над можливими наслідками своїх дій?

- 1 – завжди;
- 2 – досить часто;
- 3 – інколи;
- 4 – ніколи.

2. Якщо ти замислюєшся над можливими наслідками своїх дій, то на що ти насамперед звертаєш увагу?

- 1 – на те, щоб не потрапити в якусь халепу або не залишитися в прогріші;
- 2 – на те, щоб не викликати незадоволення або осуду інших людей;
- 3 – на те, щоб не зашкодити іншим людям;
- 4 – на щось інше.

3. Чи відчуваєш ти "муки сумління" у тих випадках, коли чиниш щось неправильно, хоча й ніхто, крім тебе, про це не знає?

- 1 – так;
- 2 – ні.

4. Чи буває тобі соромно за інших людей, коли ти бачиш, що вони поведуться неправильно?

- 1 – так;
- 2 – ні.

5. Чи вважаєш ти себе певною мірою відповідальним за дії твоїх друзів?

- 1 – так;
- 2 – ні.

6. Чи хвилюють тебе події, що відбуваються у світі?

- 1 – так;
- 2 – ні.

7. Як ти вважаєш: чи завжди людина повинна нести якесь покарання за свої дії, якщо вони завдають комусь шкоду?

- 1 – завжди;
- 2 – не завжди;
- 3 – важко відповісти.

8. Як, на твою думку: чи повинен хтось нести відповідальність за те, що гине природа, люди вбивають один одного в міжнаціональних конфліктах або вмирають з голоду?

- 1 – повинен;
- 2 – не повинен;
- 3 – важко відповісти.

9. Як ти вважаєш, у якому випадку людина має бути найбільш відповідальною за свої вчинки?

- 1 – якщо вона завдає шкоди природі;
- 2 – якщо вона завдає шкоди людству;
- 3 – якщо вона завдає шкоди своїй країні;
- 4 – якщо вона завдає шкоди своїм друзям;
- 5 – якщо вона завдає шкоди своїй сім'ї;
- 6 – якщо вона завдає шкоди самій собі;
- 7 – важко відповісти.

10. Що є основним мотивом твоєї правомірної поведінки?

- 1 – боюся правової відповідальності за порушення правових норм;
- 2 – соромлюся осуду своїх друзів і рідних за неправомірну поведінку;
- 3 – усвідомлюю, що порушення норм права приносить біду іншим людям і що неправомірна поведінка – це дуже погана якість людини;
- 4 – ніколи не задумувався;
- 5 – щось інше (напиши);
- 6 – важко відповісти.

Додаток В

Анкета для учнів

1. Обведи кружечком порядкові номери тих висловлювань, які ти вважаєш правильними:

1 – людське життя, незважаючи на його труднощі і проблеми, є прекрасним і дивовижним;

2 – оточуючий світ – це безладне нагромадження предметів, істот, процесів і подій; він ворожий стосовно людини, бо є джерелом її нещастя і бід;

3 – навколишній світ – це гармонійне ціле, невід’ємною частиною якого є сама людина, яка, тільки живучи у злагоді з цим світом, може бути щасливою;

4 – у людському житті немає нічого привабливого і хорошого, воно жорстоке і страшне;

5 – усі люди – вороги, вони ненавидять один одного і прагнуть зробити один одному тільки зло;

6 – всі люди мають певні вади і слабкості, але в більшості своїй вони добрі і готові допомогти один одному;

7 – людина – агресивна тварина, не здатна змінити на краще ні саму себе, ні навколишній світ;

8 – людина – це найрозумніша і найпрекрасніша з усіх живих істот, вона здатна до безмежності вдосконалювати і навколишній світ, і саму себе;

9 – труднощі і незгоди, які переживає зараз людство, свідчать про те, що воно невпинно йде до своєї загибелі, якої йому не уникнути;

10 – людство завжди знаходило в собі розум і сили, щоб подолати ті труднощі, що виникли на його шляху, а тому й ті труднощі, які ми переживаємо сьогодні, воно теж зуміє здолати і піднятися на більш високий рівень свого розвитку;

11 – людина є найвищою цінністю, а тому потрібно дбати про її здоров’я, духовний розквіт і творчість;

12 – людина нікому не потрібна, вона залишається наодинці зі своїми бідами і проблемами.

2. Як ти вважаєш: у ХХІ столітті люди будуть жити краще чи гірше, ніж у наш час?

1 – краще;

2 – гірше;

3 – так само;

4 – мене це не цікавить;

5 – важко відповісти.

3. Як ти думаєш: чи можливо в Україні уникнути збройних конфліктів на міжнаціональній основі?

1 – можливо;

2 – неможливо;

3 – важко відповісти.

Додаток Г

Анкета для учнів

1. Уяви собі, що ти раптом опинився(лась) у такій ситуації, коли тобі треба вирішити: врятувати людей чи якесь надзвичайно цінне обладнання.

Яке б рішення ти прийняв(ла) у цьому випадку:

- 1 – врятував(ла) би людей;
- 2 – врятував(ла) би обладнання;
- 3 – важко відповісти.

2. Які якості і риси характеру ти найбільше цінуєш у людях?

- 1 – доброту, чуйність, милосердя;
- 2 – чесність, працелюбність;
- 3 – фізичну силу, спритність, відвагу;
- 4 – волю, рішучість, сміливість;
- 5 – розум, знання, кмітливість;
- 6 – зовнішню красу, вміння гарно одягатися, охайність;
- 7 – м'якість, поступливість, скромність;
- 8 – вірність, обов'язковість;
- 9 – щось інше (що саме?);
- 10 – важко відповісти.

3. Представники яких професій і видів діяльності дають, на твою думку, найбільше користі суспільству, людям?

- 1 – вчителі, вихователі, лікарі;
- 2 – письменники, композитори, артисти та інші діячі культури;
- 3 – учені, дослідники, працівники науки;
- 4 – мислителі, філософи;
- 5 – проповідники, священики, лектори;
- 6 – народні депутати, політичні діячі, дипломати;
- 7 – юристи, працівники правоохоронних органів і органів безпеки;

- 8 – робітники і селяни;
- 9 – інженерно-технічні працівники;
- 10 – Президент України, члени Уряду та Верховної Ради України;
- 11 – керівники підприємств, організацій і установ;
- 12 – працівники торгівлі і сфери обслуговування;
- 13 – представники інших професій і видів діяльності (яких саме?);
- 14 – вважаю, що представники усіх професій і видів діяльності однаково корисні для суспільства;
- 15 – важко відповісти.

4. Що тобі найбільше не подобається в людях?

- 1 – жорстокість, байдужість, злість;
- 2 – нечесність, лінощі;
- 3 – фізична немічність, вайлуватість, боягузство;
- 4 – безвілля, нерішучість, несміливість;
- 5 – нерозумність, обмеженість, тупість;
- 6 – зовнішня непривабливість, неохайність;
- 7 – жорстокість, непоступливість, нескромність;
- 8 – зрадливість, заздрість, лайливість;
- 9 – щось інше (що саме?);
- 10 – важко відповісти.

5. Як ти вважаєш, чи допустимо використовувати людину як засіб досягнення чийось цілей?

- 1 – цілком допустимо;
- 2 – інколи допустимо;
- 3 – недопустимо ні в якому разі;
- 4 – важко відповісти.

Додаток Д

Анкета

реалізації правового виховання підлітків зі зниженим слухом (за даними самооцінки педагогів)

1. Яким, на Вашу думку, є правове виховання підлітків зі зниженим слухом?
2. Які здібності потрібно мати педагогу для здійснення правового виховання у спеціальних закладах освіти?
3. Якими словами Ви оцінюєте своїх вихованців?
4. Чи змінили б Ви, за певних обставин, свою професію?
5. Чого Вам не вистачає для успішної реалізації правового виховання?

Додаток Е

Методика «Характеристика» (автор Мнацаканян Л.І.)

Мета: здійснити якісну і кількісну оцінку моральної поведінки учнів, проявів у ній суспільної активності, товариськості, самокритичності, відповідальності.

Класний керівник(можливо разом з активом класу) здійснює оцінку моральної поведінки школярів за наступною схемою.

Оцініть моральні якості школярів, що виявляться у їхніх поступках.

1. Участь школяра у суспільних справах:

- а) ніколи не бере участі;
- б) нерегулярно;
- в) часто, але не за власної ініціативи;
- г) регулярно, іноді за власної ініціативи;
- д) ініціатор суспільних справ у колективі.

2. Участь школяра у наданні допомоги товаришам по навчанню:

- а) ніколи не бере участі;
- б) нерегулярно;
- в) часто, але не за власної ініціативи;
- г) регулярно, іноді за власної ініціативи;
- д) систематично, за власної ініціативи.

3. Допомога школяра товаришам у суспільній діяльності:

- а) ніколи нікому не допомагає;
- б) допомагає рідко і лише деяким;
- в) іноді, будь – кому;
- г) часто, але вибірково;
- д) завжди, будь-кому.

4. Ступінь самокритичності школяра:

- а) ніколи не сприймає критику;
- б) рідко сприймає критику;
- в) іноді сприймає критику;

- г) сприймає критику вдумливо;
 - д) самокритичний, критику майже не потребує.
5. Рівень відповідальності стосовно справи:
- а) ніколи не можна доручати відповідальної справи;
 - б) іноді можна щось доручити;
 - в) можна часто давати доручення;
 - г) можна завжди давати доручення;
 - д) сам є ініціатором у виконанні відповідальних справ і доводить їх до кінця.

Опрацювання отриманих даних. Кожна відповідь оцінюється у балах: а) – 1, б) – 2, в) – 3, г) – 4, д – 5. Далі вираховується ділене від ділення суми отриманих балів на 5(кількість питань). При такій техніці вирахування максимальне значення показника дорівнює 5, мінімальне – 1. Якщо підсумувати індивідуальні показники і розділити їх на кількість школярів, що брали участь в експерименті, отримаємо середній показник класу. З ним можна порівняти індивідуальні показники окремих учнів. Можна порівнювати та вимірювати показники у різні відрізки часу (наприклад, на початку і в кінці навчального року, від класу до класу), співставляти свою оцінку учня з його оцінкою активом класу, оцінювати паралельні класи.

Додаток Ж

Програма курсу «Я у світі права»

У школі для дітей зі зниженим слухом викладання правознавства має характер морально-правової пропедевтики. Тому доцільно зосередити увагу педагогів на основних, найбільш значущих з точки зору пристосування старшокласників до життя, галузей права, таких як трудове, сімейне, кримінальне, а також ознайомити учнів з адміністративним, цивільним правом.

Тематичне планування курсу «Я у світі права» для учнів**IX класів шкіл для дітей зі зниженим слухом**

№	Назва розділу	Зміст
1.	Я і закон	Як виникають правила. Які правила існують у суспільстві. Для чого потрібні правила. Що таке закон. Як приймаються закони. Значення законів для життя громадян.
2.	Я – особистість	Права і свободи людини. Загальна декларація прав людини. Види прав і свобод людини в Україні. Конвенція ООН про права дитини. Права інвалідів в Україні.
3.	Я – громадянин	Правова держава і громадянське суспільство. Система органів влади в Україні. Поняття «людина», «особа», «громадянин». Громадянство. Конституційні права, свободи та обов'язки громадян України. Участь громадян у житті держави. Самоврядування. Громадські об'єднання та молодіжні і дитячі організації. Демократія у шкільному житті.
4.	Я – освічена людина	Право на освіту в Україні. Безкоштовна освіта. Права та обов'язки учнів, учителів та батьків у навчально-виховному процесі. Учніське самоврядування. Навчальні заклади України, у яких можуть навчатися особи з порушенням слуху.
5.	Я і моя сім'я	Основи сімейного права. Поняття «сім'я» і «шлюб». Як укладеться шлюб. Особисті немайнові та майнові права і обов'язки мають подружжя. Стосунки у сім'ї між батьками та дітьми. Обов'язки дітей. Права батьків і дітей на майно, право на утримання. Захист прав дитини у сім'ї з боку держави. Опіка, піклування, усиновлення.

Додаток 3

Інтелектуальна гра-конкурс «Світова книга прав дитини»

Компоненти правосвідомості, що формуються на занятті:

– *когнітивний*: знання змісту основних статей Загальної Декларації прав людини, Конвенції про права дитини, Конституції України; уміння пояснити, що таке право, правило; розповісти, яке значення мають вони у житті людини;

– *емоційно-вольовий*: виховання поваги до прав та свобод; усвідомлення, що в основі документів про права людини знаходяться головні потреби усіх людей.;

– *діяльнісно-поведінковий*: формування вмінь захищати права і свободи свої та інших людей.

Обладнання заняття: ілюстративний матеріал про права дитини, позначення використовуваних на занятті термінів українською жестовою мовою, скринька нових слів, чисті аркуші для малювання, олівці, фломастери.

Очікувані результати

Після цього заняття учні зможуть:

- пояснити, що таке право, правило, права дитини;
- розповісти зміст основних прав дитини;
- виробити власне ставлення щодо важливості правил та прав у житті людини.

Використані технології: мозковий штурм; робота в парах; виконання проекту; мікрофон.

План заняття.

Вихователь: Уявіть собі, що ви опинились на острові, на якому ніхто не живе. Чого вам не вистачатиме найбільше? (солодощів, телевізора, друзів).

Більшості не вистачає друзів, спілкування, тому що ми з вами – люди і живемо серед людей. Людськими нас робить не народження, а те, що ми живемо у людській спільноті. Кожна людина має почуття, здібності, характер. Як же зробити, щоб такі різні, несхожі люди жили, поважаючи один одного? Для цього

існують правила, які визначають стосунки між людьми. Життя змусило людей становити багато різних правил, з якими ми зустрічаємось на кожному кроці.

Ви заходите до школи – і перед вами на стіні – **правила поведінки учнів**. Ви – учні, а всі учні повинні дотримуватись їх: щоб у школі під час уроків було тихо, щоб кожен мав своє місце за партою, щоб вчителям було легше вас вчити, а вам вчитися. Які ще правила для учнів ви знаєте?

Сідаємо у автобус чи маршрутку – перед нами – правила користування міським транспортом, або простіше – **правила для пасажирів**. Ви тепер – пасажери, а всі пасажери дотримуються цих правил, щоб не було штовханини у дверях, щоб усі могли сісти в автобус чи маршрутку, щоб ні з ким не сталося нещасного випадку.

Навіть під час відпочинку існують свої правила – **правила поведінки на природі, на воді**. Природу треба берегти, не можна смітити, розводити вогонь, залишати його без догляду. На воді не можна пустувати, не можна запливати далеко, щоб ні з ким не сталося біди.

Дуже суворі **правила дорожнього руху**. Виконуючи їх, ми дбаємо не тільки про порядок, але й часто про життя людей (показ ілюстрацій).

Але є такі правила, які обов'язкові для всіх громадян країни, ким би вони не були: дорослі чи діти, робітники чи селяни, вчителі чи учні. Це такі правила, що встановлюють порядок у всій державі, обов'язки кожного громадянина та його права. Такі правила називаються **державними законами**. Ці правила затверджує Верховна Рада України. Головний закон нашої країни – **Конституція** (картки з написаними словами прикріплюються до магнітної дошки, назви слів демонструються українською жестовою мовою). У статтях Конституції сформульовані права і обов'язки громадян України. На основі Конституції складаються всі інші закони, рішення, постанови, які регулюють діяльність і взаємини громадян. Розділ про права людини – один із найважливіших у Конституції нашої країни.

Закони держави повинні захищати людину, її права. Таких прав дуже багато: на життя, на житло, харчування, медичну допомогу, освіту, відпочинок.

Права людини – це певні необхідні для життя можливості, які охороняються законом. Тобто те, що ви можете робити, в чому вам не можуть відмовити для того, щоб подорослішати і вести повноцінне життя.

Діти мають особливе право на піклування та допомогу з боку держави. Але, на жаль, життя, здоров'я, навчання, щастя дітей усього світу недостатньо захищені.

Сьогодні 250 млн. дітей живуть за рахунок важкої праці, жебрацтва, пограбувань. 30 млн. дітей у світі не можуть навчатися. Кожен рік від хвороб помирають 5 млн. дітей. Поширюється торгівля дітьми, використання дітей, від яких відмовились батьки, для пересадки органів.

В Україні три чверті дітей – діти з хронічними хворобами. З'явився новий тип дітей – „діти вулиці”. Це діти, що залишили рідні домівки і живуть і харчуються, як їм заманеться. Основна маса їх має освіти 3-4 класи.

А як ще порушується право людини на життя?

(Війна, вбивства).

Уся історія людства – це історія війн. Одна із найстрашніших в історії людства війна тривала 6 років і закінчилась у 1945 році(ілюстрації). Загинуло біля 60 млн. чоловік. Право на життя було порушено для 60 млн. чол. Життя втратили люди, чисельність яких перебільшує чисельність населення сучасної України. І тоді люди всього світу зрозуміли, що треба об'єднатися для захисту прав людини. Вони створили ООН – Організацію Об'єднаних Націй – міжнародну організацію, завдання якої – підтримка миру і безпеки у всьому світі. 10 грудня 1948 року різні народи світу вирішили і проголосили, що всі люди мають рівні права. Так виникла **Загальна Декларація прав людини** – документ, у якому подано список основних прав кожної людини у світі. Але дорослі можуть захищати свої права від злодіїв, шахраїв, а діти ще не в змозі цього робити. Тому у 1989 році представники урядів прогресивних країн світу, в тому числі і наша Україна, підписали **Конвенцію про права дитини**. **Конвенція** – угода, міжнародний договір між державами з певних питань. У даному випадку – з питань прав дитини. В цій Конвенції країни домовились охороняти права всіх

дітей світу. У Конвенції записано, що дитиною вважається людина, якій ще не виповнилось 18 років. Конвенція – це Міжнародний договір. Згідно з цією угодою, Україна у квітні 2001 року прийняла **Закон України про охорону дитинства**.

Для закріплення вивчених понять використаємо гру „Права та обов’язки”.

Умови гри: позначити цифрою 1 права, цифрою 2 – обов’язки.

- *Берегти шкільне майно.
- *Брати участь у конкурсах, змаганнях.
- *Дотримуватись правил дорожнього руху.
- *Дотримуватись правил особистої гігієни.
- *Старанно вчитися.
- *Користуватися бібліотеками, спортзалами, обладнанням школи.
- *Охороняти природу, пам’ятки культури.
- *Піклуватися про життя та охорону здоров’я.
- *Дотримуватись норм поведінки.
- *Отримати освіту.
- *Ігри, розваги, відпочинок.

Тест „Що ти знаєш про права та обов’язки?”

- 1) Який документ затвердила ООН у 1989 році про права дітей?
 - а) Декларацію прав людини;
 - б) Конвенцію прав дитини;
 - в) Закон України про охорону дитинства.
- 2) Який документ прийняла Україна про права дитини у 2001 році?
 - а) Декларацію прав людини;
 - б) Конвенцію прав дитини;
 - в) Закон України про охорону дитинства.
- 3) Як називається основний закон України, де записані всі права та обов’язки?
 - а) Декларацію прав людини;
 - б) Конвенцію прав дитини;

в) Закон України про охорону дитинства.

4) Це те, що ви повинні робити, щоб бути корисним собі і іншим:

а) обов'язок;

б) право.

5) Це те, що ми можемо робити:

а) обов'язок;

б) право.

Мозковий штурм.

Завдання дітям: ООН доручила вам скласти перелік того, що потрібно усім дітям, щоб бути здоровими і щасливими. Наприклад: батьки, телевізор, дім, солодощі, медична допомога, школа, велосипед, громадянство, жуйка, ласка та інші. ***Розділити потреби і бажання.***

Робота в парах.

Вихователь роздає парам учнів заздалегідь написані на аркушах паперу статті з Конвенції про права дитини. *Завдання учням:* зачитати статтю, прокоментувати її, навести приклад з власного життя, обговоривши свої ідеї один з одним.

Альтернативна методика

Чи знаєш ти зміст Конвенції про права дитини

1. Усі діти мають право на любов і піклування.
2. Кожна дитина має право їсти тільки гамбургери, чіпси і хот-доги.
3. Діти, які добре ставляться до своїх батьків, повинні одержувати особливу пошану з їх боку.
4. Усі діти рівні у своїх правах.
5. Жодна дитина не повинна бути жертвою насильства або війни.
6. Кожна дитина може говорити погані слова, якщо вона цього хоче.
7. Особлива турбота – дітям-інвалідам.
8. Усі діти мають право на повноцінне харчування.
9. Усі діти мають право на освіту.
10. Жодна дитина не повинна прибирати свою кімнату.

11. Кожна дитина має право відмовитись від обіду.
12. Усі діти мають право на вільне спілкування.
13. Усі діти мають право на медичну допомогу.
14. Кожна дитина має право одержувати сніданок в ліжку.
15. Кожна дитина, яка має брата або сестру, має отримувати додатковий захист і піклування.
16. Жодна дитина не повинна мити посуд.

На підсумковому етапі заняття використовувався метод «*Мікрофон*», в процесі застосування якого учні давали відповідь на питання: Чому необхідно знати права дитини?».

Для закріплення знань з даної теми учням пропонується до наступного заняття виготовити настінні плакати «У світі прав дитини».